

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

Diplomová práce

Motýli tam nežili? Paměť holocaustu

Sabina Patáková

Vedoucí práce:
doc. PaedDr. Michal Bauer Ph.D.

České Budějovice 2009

Anotace

Účelem předkládané diplomové práce je srovnání šesti memoárů, pojednávajících o fenoménu zvaném holocaust z hlediska několika vybraných témat, a analýza subjektivního postoje jedinců k nim. Pozornost jsem zaměřila na nejvýznamnější texty této problematiky, které byly publikovány v poslední době. Východiskem diplomové práce se převážně stala kniha Tzvetana Todorova *V mezní situaci*.

Práce je rozdělena do šesti kapitol. První kapitola nás zavádí do kontextu literatury holocaustu. Je zde podán přehled a stav bádání o této problematice, jehož součástí je také již zmíněné dílo Todorova. Druhá z kapitol je koncipována jako přehled vybraných memoárů a portrétů jednotlivých osobností s nimi spojenými. Ve třetí kapitole, která je nejobsažnější, dochází již k samotné komparaci. Ta se odvíjí zejména na pozadí Todorovy teorie o koncentračních táborech. Pozornost je zaměřena na projevy dobra a zla v mezních situacích u pachatelů, obětí a svědků, jak se objevují v jednotlivých dílech a jak byly individuálně vnímány a písemně zafixovány. Nalezneme zde i témata, o nichž Todorov nepojednává či se o nich zmiňuje pouze okrajově. Náleží k nim kupříkladu téma vztahu k židovství na pozadí antisemitismu, vztah k Bohu na pozadí zla či téma popření reality. Kapitulu uzavírá problematika nenávisti, viny a odpuštění. Čtvrtá kapitola je věnována možným překážkám při psaní pamětí. V páté kapitole jsem sledovala užití prvků komiky ve spojení s holocaustem. Východiskem tohoto bádání se stal tvůrčí postup při psaní pamětí u Richarda Glazara, jehož osobité zpracování vzpomínek se užitím prvků ironie a sarkasmu vymykalo dalším titulům. V šesté kapitole jsem se zaměřila na knihu Alfreda Kantora a pojala ji jako náhled do odlišného ztvárnění svědectví holocaustu v porovnání s psanými memoáry.

Annotation

The purpose of the here presented degree thesis is the comparison of six memoirs, dealing with the “holocaust” phenomenon from the perspective of each single writer, with a critical eye on the way the experience has touched the author’s sensibility. I have focused the attention on the latest works published on this particular matter. This graduation thesis is primarily based on Tzvetan Todorov’s book “Facing the extreme: moral life in the concentration camps”.

The work is divided into six chapters. The first one gives the reader a view over holocaust literature, summarizing the situation of the research about this hot topic, of which Todorov’s work is a fundamental part. The second chapter sums up the chosen memoirs and each author’s biographical portrait. The third part, which is the most expansive, begins to confront the perception each author has towards the experience in the concentration camp, partly following the lead given by Todorov’s theory about the camp itself. The attention is focused mainly on the good and the evil that offenders, victims and witnesses manifest in such extreme situations, both as fact themselves and as how the manifestation was in each case put into writing. It is a chapter where Todorov reflections, as already stated, deal only marginally or not at all, as they but skim, for example, the theme of the relation with Judaism in an anti-Semitic picture, the relation with god in a situation of wrongdoing, or the theme reality denied. The epilogue is left to the analysis of the concept of hate, blame and forgiveness. The fourth chapter is devoted to the explanation of the eventual obstacles in writing the memoirs. The next part deals with the use of the so called “comic relief” in connection to the holocaust topic. The resource for this research are the writings by Richard Glazar, whose writing process, often recurring to the means of irony and sarcasm, shines as a star on its own in the panorama of holocaust literature. In the sixth and last chapter the eye moves on to the book written by Alfred Kantor, a book which offers the chance to point out how has the holocaust left its mark in different ways in the heart and mind of the witnesses, being this last piece of work quite different from the others aforementioned.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že diplomovou práci na téma *Motýli tam nežili? Paměť holocaustu* jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

V Brně, dne 29. listopadu 2008

.....

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu mé diplomové práce doc. PaedDr. Michalu Bauerovi, Ph.D. za cenné rady, připomínky, námět a čas, který práci věnoval.

Můj velký dík patří též všem mým blízkým za jejich podporu během studia i při vytváření předkládané diplomové práce.

Obsah

Úvod	8
1 Kontext: literatura holocaustu	11
1.1 Přehled a stav bádání	11
1.2 Memoárová literatura holocaustu	15
1.3 Tzvetan Todorov	
<i>V mezní situaci</i>	19
2 Portréty vybraných osobností memoárové literatury	
   holocaustu - individuální osudy a jejich písemné ztvárnění	26
2.1 Etty Hillesum	
<i>Myslíci srdce: dopisy z let 1941-1943</i>	26
2.2 Hana Brady	
<i>Hanin kufřík</i>	28
2.3 Lili Jahn	
<i>Zraněné srdce: život Lilli Jahnové 1900-1944</i>	29
2.4 Kateřina Pošová	
<i>Jsem, protože musím</i>	31
2.5 Thomas Buergenthal	
<i>Bez štěstí nepřežiješ</i>	33
2.6 Richard Glazar	
<i>Treblinka, slovo jak z dětské říkanky</i>	34
3 Komparace vybraných děl memoárové literatury	36
3.1 Nemožnost (či neochota) uvěřit či-li popření reality	36
3.2 Vnímání židovství na pozadí antisemitismu	44
3.3 Vztah k Bohu na pozadí zla	51
3.4 Dobro a zlo v mezní situaci	56
3.4.1 Prostor pro hrdinství a vzpouru	56
3.4.2 Všední ctnosti	60

3.4.2.1	Oběti	61
3.4.2.2	Pachatelé	69
3.4.2.3	Svědci	71
3.4.3	Všední nectnosti	72
3.4.3.1	Oběti	74
3.4.3.2	Pachatelé	75
3.4.3.3	Svědci	79
3.4.4	Problematika morálky	81
3.5	Nenávist, vina a odpuštění	82
4	Jazyk a myšlení jako pouto	87
4.1	Hranice popsitelnosti	87
4.2	Vzpomínání, zapomínání a pocit viny jako překážky pro svědectví	91
5	Užití prvků komiky v souvislosti s holocaustem	95
6	Jiné formy svědectví o šoa	101
6.1	Alfred Kantor	101
	<i>Svědectví. Terezín – Osvětim – Schwarzheide</i>	
	Závěr	104
	Seznam literatury	106
	Seznam příloh	108
	Přílohy	109

Úvod

Práce s tímto druhem literatury, tedy memoárovou literaturou pojednávající o období druhé světové války, přesněji o holocaustu, době před i po něm, si žádá jistý odstup (hlavně z emočního hlediska). Z vlastní zkušenosti vím, jak nelehko se k tomuto tématu přistupuje bez emocí a s potřebnou distancí.

Motivací k diplomové práci byl můj dlouhodobý zájem o téma holocaustu. Cesta k memoárům vedla přes fiktivní díla s autobiografickými prvky i literaturu faktu autorů jak českých tak i německých. Z českého prostředí to byly zpočátku například knihy od Arnošta Lustiga, jednoho z přeživších. Autor si ve svých dílech hojně všímá i zásadního existenciálního tématu – mravního postoje jednotlivců v extrémních podmínkách nacistického režimu.

Prohloubení zájmu o danou problematiku vděčím i studiu v Německu, kde jsem měla možnost setkat se s ojedinělou ženou, PD Dr. Giselou Horn, vyučující na univerzitě Friedricha Schillera v Jeně. Jeden ze seminářů, které vedla a kterého jsem se účastnila, se věnoval německo-židovským autorům a jejich tvorbě po roce 1945. Seminář se soustředil na díla, v nichž se jednotliví autoři svým osobitým způsobem vyrovnávali s bolestnou minulostí.

Dlouho jsem uvažovala i nad titulem diplomové práce. Inspirací pro mě byla četba knihy s názvem *Motýla jsem tu neviděl*. Jedná se o výbor dětských kreseb a básní z Terezína. V ní jsem narazila na báseň Pavla Friedmanna *Motýl*.¹ Autor se v básni vrací do světa, v němž bylo ještě možné spatřit motýla, lehce se vznášejícího, a dává nám nahlédnout do své bolesti, nostalgie a vnímání života v ghettu, v němž již není možno motýla spatřit. Pavel Friedmann, narozen v roce 1921, byl do terezínského ghetta deportován ve svých jednadvaceti letech. Zde strávil něco přes dva roky. Jeho osud byl osudem mnoha dětí a dospívajících, kteří byli z Terezína deportováni do Osvětimi, a zde zahynuli. Název diplomové práce *Motýli tam nežili?*, formulovaný jako otázka, vybízí logicky k určité odpovědi či úvaze o smyslu takové otázky ve vztahu k látce, s níž pracuji. Jelikož se zabývám memoáry holocaustu, motýl pro mě v této souvislosti představuje symbol, a to symbol volnosti, nikoliv fyzické, ale volnosti myšlenek, které vzlétly navzdory tomu, že měly být navždy utlumeny. Myšlenky a skutky, díky nimž bylo možné vydat svědectví holocaustu. Simon Wiesenthal se o motýlech zmiňuje jako o možných nositelích poselství. Každé ze svědectví nese tak jako Wiesenthalovi motýli

---

¹ Viz Přílohy, s. 109

v knize *Slunečnice* určité poselství pro ty, jež se rozhodnou naslouchat a pokusí se pochopit. Diplomová práce získala dodatečně podtitul znějící *Paměť holocaustu*.

„Největší síla paměti a pamětí tkví zřejmě v jejich největší slabosti: v tom, jak jsou osobní a vědomě subjektivní ...“² Uvedená citace vystihuje můj vlastní přístup k bádání – jádrem předkládané práce je memoárová literatura holocaustu jako dokument dějin a především individuálních osudů. Mezi nimi se objevují životní příběhy lidí, kteří prošli zkušeností nacistických koncentračních táborů a přežili, i těch, jejichž životní pouť skončila za branami těchto vražedných monster totalitních režimů.

Tato práce si nenárokují postihnout veškeré texty, které byly o koncentračních táborech a ghettech či v nich napsány. Je pouze jedním z mnoha pohledů do oblasti literatury holocaustu, která zůstává stále živou – alespoň v podobě textů, které ji zaznamenávají. Je dalším příspěvkem, které se těmito texty zabývají. V žádném případě nechce soudit, tím méně odsuzovat. Diplomová práce je také ukázkou toho, jak se zpracování téhož tématu může lišit či shodovat díky jedinečnosti každé z uvedených osobností.

Mezi vybranými díly postřehneme rozdíly po formální i obsahové stránce a rozličné či podobné postoje k prožitě skutečnosti. Písemně fixované memoáry pojmám jako kompaktní celky bez ohledu na sociální, geografické a jazykové prostředí, z něhož osobnosti pocházejí. Svůj původní záměr zahrnout do výzkumu i německy psané paměti jsem zavrhla. Vybrané paměti z německého (či nizozemského) jazykového prostředí jsem se nakonec rozhodla zpracovat také v českém jazyce. Důvodem pro tento krok je samotný fakt, že diplomová práce byla zadána na katedře českého jazyka a literatury. Pokud bych setrvala u původního záměru, v práci by se vyskytoval i německý text a německé citace, čímž by se značně zkomplikovala jazyková kontrolovatelnost práce. Pokud použiji výjimečně německy psanou literaturu, bude se jednat pouze o literaturu sekundární a dovolím si text přeložit podle svého vědomí a svědomí.

Zkušenosti jednotlivců, jejich individuální osudy a písemná zpracování, jsem se rozhodla prezentovat nejdříve odděleně. Teprve poté začnu se samotnou komparací.

Je obecně známým faktem, že obraz jedné a téže události či doby, jak se uchoval v mysli několika současníků, se liší způsobem pohledu jedince a vzrůstající vzdáleností času nejen v detailech. Ve vybraných dílech nalezneme paměti nejen psané s časovým odstupem ale i autentické výpovědi, psané buď ve chvíli prožívání události či

---

² Hamšík, Dušan: O paměti, pamětnících a pamětech. [online] Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=LitN/16.1967/18/5.png>

bezprostředně po ní. Pozornost jsem zaměřila především na knihy, které byly publikovány v poslední době.

Osobnosti, které píší, či o nichž se píše, pokládají svým svědectvím pomyslné kamínky do mozaiky zvané šoa. Vybrala jsem z množství memoárové literatury část těch, kteří mají jedno společné: prošli koncentračními tábory či ghetty a ocitli se tak v mezní situaci, jak o ní pojednává Tzvetan Todorov. Tímto se dostávám k opěrnému pilíři práce, knize tohoto francouzského autora: *V mezní situaci*. Stala se pro mne vítaným pomocníkem nikoliv návodem, jak s pamětí holocaustu pracovat. Ve své práci aplikuji jeho teorii o totalitních zločinech a chování jedinců v mezních situacích, přičemž se zabývám také tématy, které tento autor reflektuje okrajově nebo je nezohledňuje.

Účelem diplomové práce je na základě vybraných memoárů zkoumat, jakým způsobem jednotlivci prožívali koncentrační tábory a ghetta a jaká témata v souvislosti s holocaustem se u nich jeví jako zásadní. Důraz jsem kladla spíše na témata, která se analogicky objevují ve svědectvích a sledovala, jakým způsobem je k nim přistupováno.

1 Kontext: literatura holocaustu

1.1 Přehled a stav bádání

Samotný pojem *literatura holocaustu* je otázkou. Lze ji označit jako epochu? V porovnání s jakoukoli literární epochou se objevují určité rozdíly. Jeden aspekt se zdá velmi výrazný - časová neuzavřenost -, tzn. že u literatury holocaustu je konec v nedohlednu. Stále se objevují nová svědectví či nové způsoby, jak uchopit tuto tematiku. I v poslední době vznikají další díla, která se k tomuto druhu literatury dají přiřadit. Ve většině bývají vydávána díla přeživších svědků, ať již fiktivní či autobiografická. Běh času je ovšem neúprosný a přeživších svědků, kteří by mohli (pokud se rozhodnou projít bolestnými zážitky ve vzpomínkách a zafixovat je písemně) vypovědět, ubývá. Další generace nezůstávají ušetřeny této zkušenosti a před mnohými stále stojí výzva vypovídat. Život přeživších i dalších generací je svým způsobem stále určován touto zkušeností, holocaust v myšlenkách pronásledovaných neskončil rokem 1945. Další generace se stále vyrovnávají s minulostí svých předků, a i proto se objevují nové konfrontace s tímto tématem (viz například příběh o Lilli Jahnové a vydání svědectví o ní jejím vnukem).

Termíny *holocaust* a *šoa* se jako červená nit linou celou prací v souvislosti s literaturou obecně i s jednotlivými knihami svědectví. „Termín *holocaust* je anglická odvozenina z řeckého *holos* ‚kompletně‘ a *kaustos* ‚spálený‘³, což bývá překládáno jako zápalná oběť. Vůbec poprvé tento termín použil nositel Nobelovy ceny míru Elie Wiesel ve svém románu *Noc (La Nuit, 1958)*. Němečtí nacisté však házeli do ohně živé bytosti, jež neobětovali, ale vraždili. I proto se Židé přiklání k užívání biblického termínu *šoa* (česky ‚zničení, záhuba, zmar‘⁴), který je omezen na období druhé světové války. Naproti tomu termínu *holocaust* se občas užívá i k označení pro jakoukoliv genocidu či masakr (např. genocida Arménů v Turecku po první světové válce).

Holocaust se stal nejen problémem historickým, teologickým, filozofickým, politickým, ale i výchovným a uměleckým. Objevovaly se teorie, že na holocaust nelze odpovědět, a to žádným způsobem. Vyzdvihovaly jeho naprostou výlučnost. Současná diskuse se ubírá spíše směrem, který pojímá holocaust jako jakýkoli jiný problém a chce tak zabránit tomu, aby se proměnil v pouhý mýtus. Dřívější názor, že zejména Židé mají právo na něj reagovat a že je to vlastně jejich dědictví, které jim patří, se proměnil

³ Encyklopedie Diderot, 3. svazek g/j. Praha, Diderot 2002, s. 204

⁴ Encyklopedie Diderot, 7. svazek ř/š. Praha, Diderot 2002, s. 396

v pojetí holocaustu jako celosvětového vlastnictví a tradice. Jedním ze znaků literatury holocaustu je tedy i její mezinárodnost. Zkušenost pronásledování tak spojuje lidi z různých zemí, národně podmíněné rozdíly v prožívání mohou být pozorovány jako sekundární. O to se také snažím ve své práci, kde srovnávám paměti nezávisle na národnosti osobností.

Z vlastních prožitků vězňů koncentračních táborů vycházejí ve svých dílech například prozaikové jako Elie Wiesel, Jurek Becker, Edgar Hilsenrath, Jean Améry, Primo Levi, z českého prostředí například již zmiňovaný Arnošt Lustig a další. Holocaustu se však věnovali či věnují i autoři, kteří sami neměli osobní zkušenost s utrpením obětí. Mezi nejznámější patří například kniha Roberta Merla *Smrt je mým řemeslem* (1955). Za dráty osvětimského tábora se odehrávají i klíčové momenty románu Williama Styrona *Sophiina volba* (1984) etc.

Literaturu holocaustu lze tedy pozorovat jako proud, jehož centrem je společný motiv: popis a interpretace holocaustu.

Jedním z předmětů diskuse v souvislosti s literaturou holocaustu se stala i estetika psaní o tomto fenoménu. Formulována byla již v prvních poválečných letech a tehdy se staly jejími východisky především svědecká střízlivost a dokumentární autentičnost. Díla, která se vymykala tomuto úzu, působila zpočátku nepatříčně. Stále ovšem vznikají díla, která mohou vyvolat rozporuplné reakce a otázky ohledně adekvátnosti určitého tvůrčího principu, formy či žánru v souvislosti s událostmi v koncentračních táborech a v ghettech. Známý německý filosof a estetik Theodor W. Adorno prohlásil krátce po skončení druhé světové války, že napsat báseň po Osvětimi je barbarským činem. S těmito názory se musel vyrovnávat ve své tvorbě například i Paul Celan, jenž je považován za jednoho z nejvýznamnějších básníků holocaustu (viz např. jeho *Fuga smrti*, z německého *Todesfuge*). Holocaust se stal námětem podstatné části díla tohoto německy píšícího básníka a bývalého vězně rumunských táborů pro Židy. Paul Celan byl navíc jedním z prvních v německém prostředí, kteří toto téma esteticky ztvárnili. Masakru Židů v Babím Jaru (nedaleko Kyjeva) je věnována i jedna z básní Jevgenije Alexandroviče Jevtušenka. Velmi důležité postavení a autoritu si získaly v souvislosti s literární produkcí po holocaustu výroky již zmíněného Adorna o tom, že lyrika, literatura či umění se po Osvětimi staly nemožnými. Jorge Semprún, jenž přežil koncentrační tábor Buchenwald, v díle *Psaní nebo život* také uvažuje nad možnostmi ztvárnění této látky. Zaobírá se ne formou případné výpovědi, ale její substancí. Podle jeho názoru: „Této substance, této průzračné hutnosti dosáhnou jen ti,

kdo dokáže ze svého svědectví udělat umělecký objekt, prostor pro tvorbu, uměleckou konstrukci nebo rekonstrukci.“⁵ Ovšem v diskursu literatury holocaustu se ozývají i jiné názory. Jako je tomu například v článku Jiřího Kratochvíla: „Z obrovského množství vzpomínek na život v nacistických koncentračních táborech zaujmou zejména ty, které smrt, hlad, týrání, ale i intimní prožitky líčí bez pozlátka, takřka neliterárním způsobem – podobně jako novela *Noc* Elieho Wiesela.“⁶ Arnošt Lustig, přeživší spisovatel, se v jednom z rozhovorů zmínil o údělu všech, kteří prošli koncentračními tábory. Ten, kdo zůstal naživu, „už z toho nikdy nevyjde. Přežije. Nelze ale zapomenout; nelze už psát o ničem jiném.“⁷ I on cítí naléhavou potřebu proměnit duševní zážitky ve slova a ty svěřit papíru. Tato cesta se pro něj stala jediným možným východiskem nezávisle na tom, jakým tvůrčím způsobem je tak učiněno. Specificky se rodinného dramatu zhostil Art Spiegelman, když utrpení svých rodičů v Osvětimi zachytil formou komiksového románu *Maus: příběh očitého svědka*, v němž vystupují postavičky myši namísto Židů a kočky tu znázorňují jejich mučitele, tedy nacistické zločince. Rovněž film si často volil dramata spojená s genocidou jako námět. Kromě adaptací literárních děl s touto tematikou je nutno zmínit impozantní devítihodinový dokument francouzského režiséra Clauda Lanzmanna *Šoa* z roku 1985. Autor sám vyslovil podobný názor jako Adorno. Podnětem pro něj bylo uvedení Spielbergova filmu *Schindlerův seznam*. Lanzmann považuje za rozdíl od Todorova, který jeho film podrobně zkoumá, holocaust za jedinečnou událost. Holocaust je podle něj „obklopen kruhem z plamenů, hranicí, která nesmí být překročena, protože jistá míra hrůzností není přenositelná: Kdo to udělá, proviní se nejhörším přestupkem.“⁸

Adekvátnost užití prvků humoru, vtípu a směšnosti v bezprostředním sousedství s genocidou se stala také předmětem mnoha úvah a rozpoutala diskuzi, která je i dnes velmi živá zejména v německém prostředí. Zde existuje stálá a vracející se aktuálnost přemýšlení o tvůrčích principech v souvislosti s holocaustem (jak jsem mohla zjistit i osobně v rámci studia na jedné z německých univerzit). V českém prostředí byly otázky divadelního, filmového či metaforického znázorňování holocaustu reflektovány pouze marginálně. Blíže se užitím prvků komiky v souvislosti s touto

---

⁵ Semprun, Jorge: *Psaní nebo život*. Praha, G plus G, s. 20

⁶ Kratochvíl, Jiří: *Nejúčinnější svědectví o holocaustu jsou prostá*. [online] Dostupné z: <http://www.literarky.cz/index.php?p=clanek&id=4580>

⁷ Chateau, Ladislava: *Literatura je citová paměť*. Tvar, 2007, roč. 18, č. 6, s. 12

⁸ Štědroň, Petr: „Shoah-byznys“ – holocaust jako inspirace. *Revue Politika*, 2003, roč. 14, č. 2, s. 16

problematikou a také ve spojení s paměťmi Richarda Glazara budu zabývat v kapitole s názvem Užití prvků komiky v souvislosti s holocaustem.

Téma vyprávění v rámci literatury holocaustu také získalo pozornost spisovatelů či literárních teoretiků. V mnoha dílech, které se této tematiky dotýkají, se objevuje hned několik otázek typu: Lze takovou zkušenost vůbec vyprávět? Jak popsat nepopsatelné a vyslovit nevyslovitelné? Existuje jen jediná správná nebo více možností? Lze prostřednictvím slov a jazyka a imaginace vyjádřit nesdělitelnou bolest?

Rozsah tohoto druhu literatury se ukazuje teprve v letech až desetiletích po skončení druhé světové války, neboť mnoho autorů potřebovalo určitý odstup od prožitých událostí, aby o nich mohli vypovídat. V předmluvě ke své knize se o tom zmiňuje Thomas Buergenthal: „Tuto knihu jsem měl asi napsat už před mnoha lety, v době, kdy jsem měl popisované události v čerstvé paměti /.../“, a vzápětí odůvodňuje fakt, že kniha vznikla po více než šedesátileté proluce, následovně: „Může to ale být také proto, že jsem potřeboval více než půl století odstupů k zaznamenání svého dřívějšího života, což mi umožnilo podívat se na zážitky z dětství s větší nestranností a bez lpění na detailech, které skutečně nejsou podstatné pro příběh, který nyní považuji za důležité vyprávět.“⁹ Najdou se i případy přeživších, kteří své svědectví museli vydat ihned a sepsat jej bezprostředně po osvobození. Cestu bezprostředního sepsání prožitého zvolil například Richard Glazar.

Při pokusu o jakousi typologii se ukazuje, že literatura holocaustu se orientuje na třech osách. První je utvářena plynutím času a rozlišovat tak můžeme díla, která vznikla v průběhu holocaustu (např. *Myslíci srdce* od Etty Hillesumové), kde právě deníky (ať již ve formě dopisů či denních záznamů) hrají významnou roli, od těch, která byla napsána po něm. Pokud se na ose posuneme do 70. a 80. let 20. století, můžeme pozorovat proud, v němž se ke slovu hlásí výrazně děti přeživších či nepřeživších, tedy nová generace, s pocitem nutnosti vyrovnat se s „minulostí svých otců“.

Druhá osa se týká žánrů v rámci literatury holocaustu. Zahrnuje všechny literární formy od autobiografií přes vyprávění, krátké povídky a romány až po básně a dramata.

Třetí osou se dostáváme na pole obsahové a k tématu fikce a fakta v literatuře holocaustu. Mezi těmito opačnými póly osy nalezneme spoustu nuancí. Spojení fikce a faktu je všeobecně hojně užívaným spisovatelským postupem. V literatuře holocaustu se mnozí autoři pokouší předat prožité bez „přikrášlení“ nebo jen nemají potřebu užívat

---

⁹ Buergenthal, Thomas: *Bez štěstí nepřežiješ*. Brno, Jota 2008, s. 5

metafory pro svá vyprávění. Mnohým scházejí spisovatelské ambice, chtěli jen předat svědectví. Přispívá k tomu i morální snaha, což je naprosto pochopitelné, předat ne-skutečnost holocaustu veřejnosti podle svých možností a interpretovat jej ze svého subjektivního pohledu. Fikce nebo fakta? A je nutné se takto ptát? Nejen literární vědci, filozofové a estetiky, ale i sami umělci, především spisovatelé, se markantně podílejí na takové diskuzi. Tím vznikají názorové střety mezi estetizováním utrpení či pouze užitím holých faktů ve spojitosti s holocaustem. Tato polemika nutně rozdělí zúčastněné vždy na dva tábory. K tématu se vyjadřuje též Petr Štědroň ve svém článku „*Shoah-byznys*“ – *holocaust jako inspirace*, v němž poznamenává: „Dávat holocaust do souvislosti s literárními ambicemi a estetickým ztvárněním může znamenat provinění vůči jeho obětem, ještě větším proviněním by však mohlo být o holocaustu zcela mlčet.“¹⁰

Období, které nás od událostí druhé světové války a s ní spojenou nacistickou genocidou dělí, je stále větší. Mnozí mají pocit, že k tématu bylo již vše řečeno. Vyvstávají otázky: Je nutné znovu psát o holocaustu? Nebylo již vše napsáno? Od tragických událostí nás dělí propast hlubší šedesáti let. Ve stále kratších intervalech nás opouštějí poslední očití svědci holocaustu. „Brzy přijde doba, že už nebudou žádní přímí svědci koncentračních táborů. Brzy už nebude nikdo, kdo by mohl napsat: ‚Já jsem tam byl. Já vím, co je to krematorium. Já jsem to viděl.‘“¹¹ Brzy se tudíž budeme moci spolehnout jen na psaná, filmová či zvuková svědectví protagonistů a na erudovaná historická díla pojednávající o tomto fenoménu ze všech možných hledisek. Spisovatel má tu moc zprostředkovat estetickou formou současnému čtenáři nevýslovné utrpení obětí autentičtěji, než by to dokázala sebelepší faktografická historická práce. Stejně tak i jednotlivé výpovědi od svědků bez literárních ambic mohou připomenout přitažlivou formou nelidskost a hrůznou absurditu holocaustu.

1.2 Memoárová literatura holocaustu

Mnoho lidí s původně jiným než spisovatelským povoláním se pouští do sepsání pamětí – často tak činí z potřeby jakési terapie po těchto hrůzných zážitcích, z pocitu nutnosti přispět svými vzpomínkami k osvětlení hrůz, jež považují za jedinečné, či vyzvat současníky i další generace ke snaze pochopit. V rámci pamětí o holocaustu

---

¹⁰ Štědroň, Petr: „*Shoah-byznys*“ – holocaust jako inspirace, cit.d., s. 12

¹¹ Tkáčová, Anna: Teorie o střetu civilizací je falešná. [online] Dostupné z:

<http://www.iliteratura.cz/clanek.asp?polozkaID=19579>

15.7.2006. Rozhovor byl publikován v kulturním týdeníku A2, č. 27/2006

existuje celá řada autorů, kteří vyčerpali své spisovatelské ambice po napsání a vydání jediné knihy.

Paměti se vracejí do minulosti, jelikož všechna díla byla napsána jako zpětný pohled na již prožité události, bez ohledu na časový odstup od nich. Popisují nejrůznější osoby, které se tudíž stávají taktéž aktéry těchto záznamů. Rozsah pamětí může být různý. To samé platí i v případě formy, jakou jsou jednotlivá svědectví podána. Může se jednat o formu dopisů, jako je tomu u Etty Hillesumové či pouze vyprávění nebo i spojení těchto dvou forem (viz *Mé zraněné srdce*). V případě svědectví Kateřiny Pošové se jedná o spojení autorčina vyprávění a jejího deníku ve formě dopisů otci. Většinou jsou memoáry stylizovány jako vyprávění o minulosti, tedy jako záměrné vzpomínání autora. Do této reflexe minulosti se promítá však i autorova bezprostřední současnost, v níž text vzniká. Ovšem existují i knihy svědectví, kdy autor není totožný s osobou, která prošla zkušeností koncentračních táborů či ghatt, jako je tomu i v případě knihy *Hanin kufřík*, jejíž autorkou je Karen Levine. Jak sama uvádí, kniha by bez spolupráce přeživšího bratra Hany Bradyové, jenž byl ochoten vzpomínat, a jisté japonské ženy, která pátrala po příběhu mladé dívky, nevznikla. Všichni zmínění se tak podílejí na rekonstrukci příběhu, jež se pro mnoho dětí nejen v Japonsku stal symbolem holocaustu. Další možností vydání svědectví reprezentuje kniha *Mé zraněné srdce*, jejímž autorem je příbuzný zavražděné židovské ženy, o níž text vypovídá. Ukazuje nejen další způsob, jak s tématem pracovat. Z psychologického hlediska v ní narážíme na problematičnost vyrovnání se s rodinnou minulostí. Jelikož ta se zpracování dočkala až v generaci vnuků. Ve všech případech se jedná o svědectví dobových reálií, které jsou hojně prolínány intimními prožitky a subjektivním pohledem na prožité události. Vzpomínky Viktora Klemperera, knihy Prima Leviho či Ruth Klügerové a kupříkladu i polovina mnou vybraných svědectví vypovídají o hrůze a utrpení z perspektivy přeživších. I přes tuto početní převahu v pomyslném inventáři tohoto druhu literatury objevíme výjimky: například světově známý *Deník Anne Frankové* aj.

V kontextu memoárové literatury, co se deníků, vzpomínek a pamětí týče, se objevila i otázka, zda tyto útvary patří do literatury. Takovou otázku navíc s požadavkem o vysvětlení daného názoru pokládá ve svém článku i Alena Říhová, redaktorka Literárních novin. Odpovídají vybraní členové akademické obce, ve většině se jedná o literární historiky a historičky. Jedním z dotazovaných je i Jiří Trávníček, literární historik působící na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, který se zmiňuje o ztrátě smyslu podobné debaty: „Pokud se kdysi daly vést učené debaty, zda paměti,

deníky atd. do literatury patří či nepatří, po Osvětimi a Kolymě už – zdá se – ztratily smysl. /.../ Co jiného by mělo do literatury patřit než právě toto!?!¹² Většina dotázaných se shoduje na tom, že uvedené útvary do literatury patří.

Z hlediska žánrů je často nesnadné od sebe oddělit memoáry a autobiografické romány. Příkladem může být kniha *Je-li toto člověk?* Prima Leviho. Dílo Simona Wiesenthala *Slunečnice* patří mezi taková, která oscilují mezi faktem a fikcí. Bernd Neumann v knize *Identität und Rollenzwang. Zur Theorie der Autobiographie* (Identita a nutnost role. K teorii autobiografie – vlastní překlad) striktně odděluje memoáry od autobiografií. Rozdíly vidí především v pojetí já, tedy v pojetí subjektu. Zatímco v memoárech stojí podle jeho názoru v centru individuum jako nositel role, jako médium k předání prožitého, pojednává autobiografie o vývoji identity. Nároky reality tak staví pisatel memoárů výš než nároky niternosti, přičemž pisatel autobiografie činí opačně.

Společným znakem memoárové literatury holocaustu bývá i popis ztráty identity či její celková krize, u přeživších to bývá poté často návrat do života (tomu odpovídá například i název kapitoly *Nový začátek* u Thomase Buergenthala), mnohdy i marná snaha po nalezení smysluplných momentů v „normálním“ životě. S krizí identity často souvisí i krize náboženská, ztráta schopnosti někomu věřit, někoho milovat, ztotožnit se s lidským společenstvím jako takovým. Obecně mají tato díla výraznější zájem o oběti než zločince, což odpovídá tradici židovské liturgie a jejího oplakávání a adorování mučedníků. Dalšími výraznými motivy jsou ztráta domova u přeživších, či snaha se buď smířit či pomstít, snaha se buď asimilovat či zachovat si svou židovskou specifičnost. Významný je také motiv židovské emigrace do Palestiny a také sen o vytvoření židovského státu, který se objevuje například i u Thomase Buergenthala, který jako dítě věřil – i díky všudypřítomné propagandě sionistických organizací -, že Palestina znamená pro Židy šťastnou budoucnost a život bez známky antisemitismu: „,Strašně by se mi líbilo žít v Palestině, protože bych se nemusel trápit tím, že na mě volají špinavý Žide, nebo se bát polských dětí, které po mně hází kameny.“¹³ Jedním z hlavních tématických celků se stává i napětí mezi pochybami a vírou. Mnohdy jde přímo o ztrátu víry v Boha v souvislosti s lágrovými zkušenostmi. Tak je tomu například u Elieho Wiesela v jeho románu *Noc*, který se zde vyznává čtenáři ze své osobní krize víry

---

¹² Říhová, Alena: Patří deníky, vzpomínky a paměti do literatury? A proč?. [online] Dostupné z: <http://www.literarky.cz/index.php?p=clanek&id=1919>

Text vyšel v Literárních novinách 2006-16, s. 10; online publikováno dne 20. 4. 2006

¹³ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 120-121

v Bohu. Linie, která ho nutí se opakovaně ptát, proč Bůh všechnu tu hrůzu dopustil, se v příběhu průběžně vynořuje a patří k tomu nejintimnějšímu v autorově příběhu. S nepochopením zde autor sleduje ty, kteří na cestě do plynových komor tuší či znají svůj osud, přesto neztracují Bohu a svou tragédii a zlo kolem vnímají jako další z Jeho zkoušek. Někteří jedinci, srovnatelný postoj nacházíme u Etty Hillesumové, vnímali i nejhrůznější zážitky jako zkoušku jejich víry. Tím se jejich víra stala neotřesitelnou. Byla základnou, jistotou, která věřící posilovala psychicky a oni se mohli stát odolnějšími vůči zlu kolem. V mnoha dílech mají autoři potřebu vypovědět svůj vztah k židovství jako takovému. Thomas Buergenthal si v knize všímá i markantních rozdílů mezi ortodoxními a neortodoxními Židy. V rámci tématu antisemitismu se zabývá též možnými projevy nevráživosti mezi německými a polskými Židy.

Značný rozdíl panuje při srovnávání memoárové literatury a románu ve vztahu k recepci díla. Memoáry se mohou stát také pouhou mystifikací, i přesto stojí v míře věrohodnosti daleko výše než román. Čtenář předpokládá u románu (na rozdíl od memoárů) jeho smyšlenost. U memoárů naopak počítá s předobrazem v zachycované realitě. Jsme si vědomi toho, že pokud čteme memoáry o koncentračních táborech a ghettech, nevyvstává před námi jejich celý obraz. Jedná se o skutečnost, ale takovou, do níž byl vložen vlastní pohled, možná i autostylizace ... Není možné (a ani žádoucí) zobrazit celou realitu v její opravdovosti v textu, i když se o to spousta autorů snaží. Snaha o věrohodnost celku bývá mnohými autory hojně podporována i důrazem na detaily a náhle zrozené a objevené vzpomínky. Chtějí tak co nejvěrněji zobrazit skutečnost a stvrdit její provázanost s tou na papíře. Pro memoáry bývá také charakteristické vkládání zdánlivě cizorodých textů do základní jednoty. Při pročítání jednotlivých svědectví jsem často narazila na nejrůznější citace zaslechnuvších rozhovorů, nápisů na barácích či vstupních branách v lágrech, vybrané verše či celé básně, písně a popěvky (ať již se jednalo např. o hymnu Treblinky, jak se o ní zmiňuje Richard Glazar, či o židovské liturgické písně žalující Bohu či Bohu: „Eli, Eli – Jediný, proč jsi nás opustil? /.../“¹⁴), citáty z knih, dopisy, nebo i úřední oznámení (například strohé úřední oznámení o smrti Lilli Jahnové), útržky z novin apod. Todorov, který považuje paměť za intersubjektivní záležitost, poznamenává: „Paměť v žádném případě nemůže být úplnou rekonstrukcí minulosti – to by bylo neproveditelné a zároveň

---

¹⁴ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky. Praha, G plus G 2007, s. 50

nežádoucí -, nýbrž vždycky a pouze určitým výběrem toho, co z minulosti pokládáme za hodné zapamatování.“¹⁵

S tímto druhem literatury je spojeno i určité morální dilema, přičemž případná výpověď zde stojí v opozici k mlčení jako uctění památky obětí. Toto dilema vyznívá v evropském kontextu příznivěji pro podání svědectví jako povinnosti svědka. Někteří autoři konflikt mezi touhou na holocaust zapomenout a neúprosnou pamětí nereflektují vůbec, jiným se podařilo jej vyřešit až po uplynutí desetiletí od konce války. Obecně panuje přesvědčení, že člověk je povinen vypovídat o holocaustu, neboť se stal jeho svědkem. V poválečné době bylo ovšem velmi těžké vyprávět o svých zážitcích. „Ten, kdo přežil, neměl posluchače a často pociťoval izolaci toho, který nemůže být pochopen.“¹⁶

1.3 Tzvetan Todorov

V mezní situaci

Jelikož je Todorova kniha částečně východiskem předkládané diplomové práce, rozhodla jsem se přirozeně věnovat autorovi a hlavně jeho knize *V mezní situaci* určitý prostor.

Tzvetan Todorov, narozen v roce 1939, je bulharsko-francouzským filozofem, spisovatelem a literárním teoretikem. Je členem správní rady Centra pro výzkum umění a jazyka. Stal se též profesorem na Yale University, NY University a Columbia University ve Spojených státech amerických.

Ve své knize nás autor do sledované tematiky zavádí postupně, dává nám nahlédnout do svých úvah o umírajících vzpomínkách, které je třeba oživovat. O své návštěvě na varšavském židovském hřbitově mimo jiné píše: „/.../ tady umíraly dokonce i hroby, vzpomínky vtesané do kamene.“¹⁷ Snaha porozumět, možnost pomocí minulosti pochopit současnost ho vede k textům o událostech druhé světové války.

Todorov člení ve své knize ctnosti na heroické a všední, mezi něž řadí *starostlivost, důstojnost a aktivitu ducha*. Hrdina je podle něj člověk, který se ani v mezní situaci, jež obyčejného člověka nutí sklonit hlavu, nesmíří a vzdoruje osudu i za cenu vlastního života. „Nevlastnějším projevem hrdinství je pak odvážný čin.“¹⁸ Při čtení jednotlivých pamětí jsem se také setkala se skutky, které bychom mohli podle

---

¹⁵ Todorov, Todorov: *V mezní situaci*. Praha, Mladá fronta 2000, s. 265

¹⁶ Hilberg, Raul: *Pachatelé, oběti, diváci*. Praha, Argo 2002, s. 173

¹⁷ Todorov, Tzvetan: *V mezní situaci*, cit. d., s. 12

¹⁸ Tamtéž, s. 17

Todorovy teorie zařadit mezi heroické ctnosti. Pravda, v prostředí koncentračních táborů jsou vzácnější než ctnosti všední. Samozřejmě pokud k nim vůbec dochází, neboť prostředí koncentračních táborů zrovna takovému chování nenahrává. A i mnozí, které můžeme nazvat hrdiny, se k tomuto postu nedostali zrovna s nejcistším štítem, jak vidíme na příkladu povstání v Treblince, které reflektuje ve své knize Richard Glazar.

Dostáváme se k první ze všedních ctností, které Todorov v souvislosti se vzpomínkami svědků holocaustu vyčlenil. Nazývá ji *důstojností*, což je „/.../ schopnost jedince zachovat si svobodnou vůli; /.../“¹⁹ V nejkrajnějším případě se projevuje volbou mezi životem a smrtí. Takovou hodnotu může mít i sebevražda, ovšem pouze jako výraz vůle.

V podkapitole s názvem Prostor pro hrdinské činy a vzpouru se zabývám právě takzvanými heroickými činy. Podkapitola Všední ctnosti zahrnuje duševní aktivitu, starost o druhého i projevy svobodné vůle. Jelikož zlo a teror jsou téměř v každých pamětech holocaustu přirozeně hlavními spojovacími rysy, zaměřila jsem se více detailně na projevy lidskosti, které jsou obecně vzácnější. Tento typ chování sleduji jak u obětí, tak u pachatelů i svědků. Zaměřuji se především na projevy dobra či zla a případnou rozporuplnost morálky uvnitř táborů, příležitostně i mimo ně (v době pronásledování či v poválečných letech). V oddíle Problematika morálky se mimo jiné objeví možné rozpory mezi jednotlivými *všedními ctnostmi*.

Stejně jako Todorov i já se zabývám individuálními osudy. Jsem toho názoru, že příběh jednotlivce zapůsobí více než masa, která se chtě nechtě stává prázdnou abstrakcí. Richard Glazar masu lidí popisuje svým osobitým stylem: „Tam vpředu, na příjezdní rampě s vyleštěnými proužky kolejí, se z vagonů hrne a drobí černošedá živá hmota, souká se vpřed, znahatí, natáhne se, smrští, zmizí v protáhlé zděné budově, prosvítající mezi hnědavými dřevěnými baráky a budkami rozesetými na popelavém písku. Pak se hmota znovu objeví, rozčleněná do nahých těl s klátícími se údy /.../ Za chvíli se klátivá těla zklidní, splynou se sebou, s pískem, až se pod ním úplně ztratí. Kdyby se tak někdo díval z výšky, docela shora, viděl by všechny tyhle fantastické obrazce a proměny nejlíp - /.../“²⁰ Velké množství vždy odlidšťuje. „/.../ početnost oběti odosobňuje a nás zbavuje schopnosti soucitu: jeden mrtvý rovná se zármutek, milion mrtvých je informace.“²¹ Plně souhlasím i s dalším tvrzením, tentokrát od

---

¹⁹ Tamtéž, s. 24

²⁰ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 26

²¹ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 186

Thomase Buergenthala: „Mluvit o holocaustu formou čísel (šest miliónů), jak se to obvykle dělá, je neúmyslnou dehumanizací jeho obětí a nesmírnou kanalizací lidské tragédie, kterou holocaust byl. Čísla převádějí oběti do snadno zaměnitelné masy bezejmenných těl bez duše, zatímco tehdy to všechno byly individuální lidské bytosti.“²²

Obsáhlou část Todorova textu tvoří jeho snaha pochopit rozdíl mezi heroickými a všedními ctnostmi, a to na pozadí morálky. Skepticky vyznívá jeho názor na morální život v podmínkách táborů: „Když každý čin lidského jedince určují rozkazy nadřízených a potřeba přežít, jeho svoboda je zcela potlačena a možnost uplatnit svou vůli a zvolit ten či onen způsob jednání je zásadně omezena. A kde neexistuje volba, tam není prostor pro jakýkoliv morální život.“²³ Opravdu neexistuje volba? Ani ta poslední, mezi životem a smrtí? Když jsem pročetla vyprávění přeživších i nepřeživších, dobro se pochopitelně ve vzpomínkách lidí nevyskytuje tak často jako teror, boj o vlastní přežití i za cenu nemorálních činů. Nevypovídá to nic o pamětnících, ale spíše o lidské povaze jako takové. Tak jako v „normálním“ světě, v němž žijeme, máme zřejmě stálý pocit nedostatku lidské dobroty uprostřed vražd, válek a násilí. Podobně je tomu v podmínkách války a nacistického teroru, i když zde bylo zlo vystupňováno do nepředstavitelné míry. Bude mne také zajímat, jaké případy pomoci, lidskosti a dobra mohu nalézt v jednotlivých vzpomínkách. Souhlasím s autorem, že pokud jsou použity ty nejdrsnější prostředky, může člověk ztratit i svobodnou vůli a být schopen čehokoliv, jen aby si zachránil život. Todorov mluví o *prahu utrpení*, jehož překročením se z člověka stává pouze loutka ovládaná neustálým strachem ze smrti, dlouhodobým hladem a vysilující prací. Jorge Semprun si v této souvislosti všímá i toho, co víme již dávno – že v každém se najde zlo i dobro. Tak se vyskytují v táboře případy, kdy jeden a tentýž člověk je schopen jeden den někoho okrást o chleba, aby se o něj podělil se svým umírajícím otcem. Často bývá zmiňován člověk, který v očích druhých již prahu utrpení dosáhl, tzv. *musulman*, naprosto vychrtlý člověk, který se stal apatickým k životu, přestával jíst a za krátkou dobu tiše zemřel.

Zaujal mě Todorův výrok o přeživších: „/.../ ti, kdo přežili, trpí výčitkami, že nepomohli svým bližním, jakkoli je jejich jednání zcela pochopitelné a ospravedlnitelné, z toho prostého důvodu, že jejich pasivita má za následek cosi

---

²² Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit.d., s. 6

²³ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit.d., s. 39

strašného: smrt.“²⁴ Ve vybraných vzpomínkách jsem narazila i na toto téma. Přeživší se k tomuto staví různě, někdo trpí výčitkami, někdo tvrdí, že nikoliv. U těch, jejichž paměti vznikly post mortem se otázka výčitek svědomí či sebeobviňování může objevit u jejich příbuzných či přátel, kteří jsou ochotni vzpomínat a vyprávět o svých pocitech. K zamyšlení mě nutí i slovo pasivita ve výše citované větě. Mohli přeživší za daných okolností pomoci? Mohli být aktivní? Jak mohli zabránit zabití rodičů, ženy a dítěte, když byli sami bezmocní? Často se v diskursu literatury čerpající z doby holocaustu objevuje otázka Proč zrovna já?. Tato otázka patří mezi ty, na něž se nedostává odpověď či odpověď více či méně banální: štěstí, náhoda, Boží vůle ...

Jak už jsem zmínila, na líčení zla narazíme v pamětech často, a tak se nám dobro zdá vedlejším produktem. O to víc mě, stejně jako Todorova, láká se jím zabývat. Při práci s paměťmi se zlu nechci vyhýbat, jelikož tvoří podstatnou (a pochopitelnou) část vzpomínek. Jak již bylo prokázáno, zlo v táborech nelze lehce smést ze stolu konstatováním, že bylo dílem sadistů a zrůd. To nejděsivější je, že bylo z drtivé většiny plodem obyčejných lidí. Ve své práci se nezaměřuji na pokus vysvětlit zlo, ale spíše se zaměřit na to, jak jednotlivci toto zlo prožívali a vnímali. Kdo byli lidé, kteří zlo páchali a zda se oběti samy někdy necítily jako další kolečko vražedné mašinérie? „Dokonce i uprostřed táborů, v této mezní situaci všech mezních situací, je možné /.../ volit mezi dobrem a zlem.“²⁵

Todorov se zabývá v kapitole *Původci zla* i tematikou německé viny (Jaspers) a také postoje souzených k jejich činům za nacistického režimu. Pro oběti holocaustu sice nedostatečná, ale určitá satisfakce, alespoň v podobě zatčení či odsouzení bývalých trýznitelů. Pozornost této problematice věnuje například i Richard Glazar, který se osobně zúčastnil procesů s některými zatčenými nacisty. Pro něj osobně se nestalo největším zadostiučiněním odsouzení některých vrahů z Treblinky, ale jakýsi pocit uspokojení, že nejednali z přesvědčení, že byli sami vlastně loutkami systému: „Žádný z nich nevstal, nesrazil po vojensku podpatky, neupřel oči přímo před sebe a neprohlásil: ‚Ano, učinil jsem to z přesvědčení a i dnes zde za tím stojím!‘ Žádný.“²⁶

Poslední oddíl třetí kapitoly nese název Nenávist, vina a odpuštění. Jak se staví oběti k prožitému zlu – nenávidí Němce jako národ nebo se od nenávisti snaží oprostit, protože je tak či onak oslabuje? Lze vůbec odpustit? A kdo je vůbec viníkem v očích

---

²⁴ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 43

²⁵ Tamtéž, s. 138

²⁶ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 372

obětí? Možností je několik a to, že se oběti zbaví nenávisti, neznamená automaticky, že mohou odpustit. Tímto problémem se zabývá i Simon Wiesenthal ve své knize *Slunečnice* s podtitulem *Vyprávění o vině a odpuštění*. Náhodné setkání autora s umírajícím esesmanem, žádajícím odpuštění za spáchané činy, ho nutí stále a znovu uvažovat nad vinou a odpuštěním.

Autor si všímá také svědků, kteří i když mohli vidět a slyšet, raději zůstávali dobrovolně hluchí a slepí. Ovšem i u obětí nalezneme tento typ chování, tzv. popírání reality. Všichni se jistě ocitli v situaci, kdy jednoduše nemohli uvěřit. Blíže se tomuto tématu věnuji v podkapitole Nemožnost (či neochota) uvěřit či-li popření reality. Takzvanou zaslepenost nemůžeme morálně odsoudit u obětí, ovšem u svědků, u nichž se hojně vyskytuje, ano.

Todorova teorie neopomíjí ani *všední nečnosti*, mezi něž zařazuje parcelování, tedy vnitřní rozporuplnost jednání dozorců. Zavádí také pojem *sociální schizofrenie*, která napomáhá oddělovat soukromé od veřejného. Dále se setkáme s pojmy jako *instrumentální myšlení* či *odosobnění* obětí a *rozkoš z moci*. Všechny tyto projevy mají dvojí cíl: snadnější degradaci jedince a oslabení vlastního pocitu viny při libovolném zacházení s ním. Jak už jsem zmínila v kapitole Kontext: literatura holocaustu, všem obětem holocaustu byla odebrána identita více či méně brutálními prostředky. Byla jim udělena nálepka nepřítele či podčlověka a podle toho s nimi bylo zacházeno. Autor si všímá i některých technik odosobnění. Ty jsou ve většině popsány také ve vzpomínkách. Ponižování bylo neodmyslitelnou součástí táborů, začalo ale už mnohem dříve (viz například norimberské zákony).

Todorov se v rámci svého pokusu o vysvětlení zla zabývá i některými zvlášť zajímavými dokumenty o pachatelích: Hössovou autobiografií, výsledkem Eichmanna a Speerovými paměťmi. Autobiografii Rudolfa Hösse, velitele Osvětimi, jsem četla již před několika lety. Stejně však se nemohu zbavit jakési pachuti a znechucení, které ve mně kniha vyvolala. I tyto knihy však neodmyslitelně patří k diskurzu literatury holocaustu.

Nalezneme v pamětech prvky odmítnutí jakéhokoliv násilí jako zbraně proti nepříteli? Ano, jedním z příkladů je postoj Etty Hillesum, hojně citované samotným Todorovem. Postoj Etty, která se snažila zlu předcházet dobrotou, je velmi vzácný. A

také, jak zmiňuje Todorov, v některých okamžicích „/.../ je jedinou správnou odpovědí chopit se zbraní /.../“²⁷

Todorov sleduje i možnosti výpovědí, jejich rovnováhu mezi „vypovědět“, „soudit“ a „pochopit“. Zevrubně se věnuje dílu Prima Leviho a filmu *Šoa* francouzského režiséra Claudia Lanzmanna. Podle autora textu je kniha Gitty Serenyové *V hloubi temnot* (1974) pozoruhodným ztělesněním rovnováhy mezi výše uvedenými pojmy. Serenyová zde líčí rozhovory s Franzem Stanglem, bývalým velitelem Treblinky a Sobiboru. Tyto rozhovory z düsseldorfského vězení jsou prodchnuty samostatným pátráním anglické novinářky, které jí mělo pomoci osvětlit a doplnit získané informace. Snaží se zlo pochopit i za přispění jednoho z nejdokonalejších katů. Neodsuzuje šmahem, čehož si ostatně všimneme nejen při čtení této knihy, ale i u spousty pamětí holocaustu. Pro mne tím vyvstává otázka, jakým způsobem přistupují konkrétní osobnosti v pamětech k případnému pochopení, soudu, odpuštění. Jak vůbec reagují na zlo, které je dennodenně obklopuje? Jak posuzují přeživší prožitou skutečnost s odstupem času?

V epilogu knihy autor shrnuje své bádání a píše: „/.../ sledoval jsem trojí téma. Jeho první rovinu tvoří ruské nebo německé tábory, /.../, druhá světová válka, /.../ zkrátka velké dějiny. Druhou představují mé vlastní identity a malé osobní dějiny. Třetí rovinou je mravní tematika /.../“²⁸ Totalitní tábory pro Todorova představují mezní situaci. Vzápětí uvádí důvod, proč se jimi zabýval: „/.../ odhalují pravdu obyčejných situací.“²⁹

Vůbec poprvé byla myšlenka totalitních táborů jako mezní situace vyslovena Bruno Bettelheimem již v roce 1942, který jimi prošel, vyvázl a uchýlil se do Spojených států. Todorov jeho pojem rozšiřuje tím, že „tábory a zkušenosti z nich jsou mezní hned dvakrát, ale ve dvou různých smyslech slova: tábory jsou mezním projevem totalitních režimů, a ty jsou zase mezní formou moderního politického života.“³⁰ Todorov rozlišuje mezi zcela mezní a ne zcela mezní situací, přičemž zcela mezní situaci klasifikuje jako: „tváří v tvář bezprostředně hrozící smrti.“³¹ Ne zcela mezní situace chápeme tudíž jako takové, v nichž jsou oběti součástí koncentračního tábora, ovšem nehrozí jim smrt bezprostředně.

---

²⁷ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 225

²⁸ Tamtéž, s. 291-292

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Tamtéž, s. 292

³¹ Tamtéž, s. 78

Není mým záměrem pouštět se na politickou rovinu ani sledovat rysy totalitních režimů. Navíc autor si všímá totalitarismu nejen nacistického, ale i komunistického (stalinského). Oblastí mého zájmu jsou individuální *malé dějiny* obětí nacistických koncentračních táborů či ghatt, i když na pozadí *velkých dějin* druhé světové války. Stejně jako Todorov nechci zkoumat nacistický režim jako takový, ale sledovat to, jak jej konkrétní jednotlivci prožívali.

Poslední kapitolu nazval autor *Poučením z minulosti*, a tak vyvozuje určité závěry a formuluje některá možná mravní naučení vyplývající z totalitních táborů.

2 Portréty vybraných osobností memoárové literatury holocaustu - individuální osudy a jejich písemná ztvárnění

2.1 Etty Hillesum

Myslíci srdce: dopisy z let 1941-1943

„Toto je velice jednostranná zpráva.
Docela si umím představit jiné svědectví,
víc naplněné nenávisť a zahořklostí
a buřičstvím.“³²
Etty Hillesum

Při čtení dopisů Etty Hillesumové z let 1941-1943, které psala svým přátelům, jsem měla podobný pocit z této mladé ženy jako Todorov, který o ní mimo jiné píše: „Tato kombinace ctnosti s láskou k životu až smyslovostí činí z Etty výjimečnou bytost.“³³ Prostřednictvím dopisů se nám jejich pisatelka může zdát mnohdy velmi blízkou, jindy ovšem můžeme narazit na neporozumění jejímu přístupu ke zlu kolem sebe, kdy přijímá vše beze zbytku a jakýkoliv odpor si spojuje s nenávisť. Rozhodně je Etty výjimečnou osobností, nejen co se jejího postoje k násilí a zlu týče. Dopisy, které se dochovaly, se vyznačují vysokou estetickou hodnotou. Přání stát se spisovatelkou se jí paradoxně splnilo mnoho let po její smrti.

Etty Hillesum se narodila 15. ledna 1914 v Middelburgu v Nizozemí. V březnu roku 1941 si začala psát deník (v době svých dvaceti sedmi let). Ettyina nesmiřitelnost s událostmi roku 1942 ji zavedla jako dobrovolnici do Westerborku. V jednom z dopisů se vyznává: „Ale jakýmsi způsobem se cítím přitahovaná tím malým místem uprostřed vřesovišť, kam je shromážděno tolik lidských osudů.“³⁴ Stala se součástí tábora v okamžiku, kdy odsud každý týden odjížděl transport do Polska. Dokud byla zaměstnankyní Židovské rady, požívala jistých výhod, proto mohla z tábora dvakrát odjet do Amsterdamu. Z tohoto místa psala průběžně především svým přátelům.

Hillesumová odjela po posledním delším pobytu v Amsterdamu zpět do tábora na přelomu jara a léta roku 1943. Brány Westerborku se za ní zavřely, stala se řádovou vězeňkyní bez jakýchkoliv výsad. I přesto její touha zlepšit svět za dráty Westerborku

---

³² Hillesum, Etty: *Myslíci srdce*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2007, s. 74

³³ Todorov, Tzvetan: *V mezní situaci*, cit. d., s. 222

³⁴ Hillesum, Etty: *Myslíci srdce*, cit. d., s. 31

neutuchá, v rámci daných možností nepolevuje ve starostlivosti. Tu věnuje blízkým, rodině i zcela cizím lidem. Poslední cesta společně s její rodinou vedla do vyhlazovacího tábora Osvětim 7.zář 1943. Odtud se již nevrátila. Zprávu o její smrti přinesl Červený kříž 30. listopadu 1943.

Název *Myslící srdce* vychází z nizozemského originálu *Het denkende hart van de barak. De brieven van Etty Hillesum* (výbor z dopisů vydaný v roce 1992), doslovný překlad zní: „Myslící srdce baráku. Dopisy Etty Hillesum“. Deníky Etty pod názvem *Prervaný život* (česky Karmelitánské nakladatelství, 2005), vyšly poprvé roku 1981. Od té doby se autorka řadí k nejznámějším nizozemským spisovatelům. Dílo vyšlo ve více než patnácti zemích světa. Dopisy, vydané v českém prostředí po názvem *Myslící srdce* (za něž se Etty považovala), určené přátelům a rodině, nám osobnost této mladé židovské ženy ještě více přibližují. Nabídka k publikování dopisů přišla od syna jednoho z Ettyiných přátel, který si na ně v roce 1982 vzpomněl. Později byly objeveny dopisy další, ještě nepublikované, což byla výzva k novému, samostatnému vydání s použitím *Spisů z pozůstalosti* (3. vydání, 1991).

Jelikož Etty psala dopisy průběžně jak z tábora tak i z Amsterdamu, kniha je podle místa sepsání dopisů rozdělena na čtyři části (kdy je pobyt v táboře střídán s hlavním městem Nizozemí). Dopisy nám tak s chronologickou posloupností odhalují dobu před uvězněním Hillesumové v táboře Westerbork a život v nacisty ovládaném Amsterdamu. Dále je tu reflektován samotný koncentrační tábor, který byl však přechodnou stanicí, podobný systému v Terezíně. Poslední dopis od ní je datován 7. září 1943, psán „/.../ uprostřed plného nákladního vagonu.“³⁵ Závěrečné psaní z téhož dne pochází z pera přítele, který popisuje rozloučení s rodinou Hillesum jejich přátelům. Popisuje v něm mimo jiné i chování Etty bezprostředně před transportem: „Šla a přátelsky se bavila, smála, měla dobré slovo pro každého, s kým se potkala, plná jiskřivého, možná trošičku melancholického humoru, ale byla to naše Etty, jak ji všichni známe.“³⁶

Při pročitání dopisů jsem narazila na několik zásadních témat. Autorka se velmi často zmiňuje o Bohu, o své neochvějně víře, přičemž tu funguje vzájemný posilující vztah. Má to co do činění i s jejím optimistickým postojem k životu. Jakoby se obrnila zvenčí proti zlu a smrti. Je pravda, že tábor Westerbork byl jako prostředí daleko lépe snesitelný než například Osvětim, ale to v mé práci nehraje roli. Často se tu objeví téma

---

³⁵ Tamtéž, s. 184

³⁶ Tamtéž, s. 187

psaní o psaní. Etty se zaměřuje spíše na všední ctnosti, jak je známe z pojetí Todorova. Výraznějšími postavami jsou oběti, pachatelé zde nejsou téměř reflektováni.

2.2 Hana Brady

Hanin kufřík

„Smrt mé sestry byla pro mne tím nejhorším zážitkem z celé řady zkušeností z nacistických koncentračních táborů během druhé světové války.“³⁷

Jiří Brady

Hana, česká židovská dívka narozená 16. května 1931, a její příběh se pro mnohé staly symbolem holocaustu. Osud rodiny Bradyových je zrekonstruován ve třech časových rovinách za vydatného přispění Fumiko Išioka, zakladatelky Tokijského centra pro studium holocaustu, a Jiřího Brady, přeživšího bratra Hany. Minulost představuje příběh Hany, Jiřího a jejich rodiny v průběhu třicátých a čtyřicátých let minulého století. Současnost spojuje svět mladé ženy z japonského Tokia a muže z kanadského Toronta (výše zmiňovaných).

Do Tokia v roce 2000 dorazil kufřík, na němž bylo bílou barvou napsáno: Hanna („nn“ podle tehdejších německých pravopisných pravidel) Brady, 16. 5. 1931, „Waisenkind“ (sirotek). Fumiko, která se rozhodla přiblížit japonským dětem události holocaustu, začíná pátrat podrobnosti života majitelky kufříku, která byla deportována do Osvětimi. Její pátrání ji postupně zavádí až k přeživšímu bratrovi, se kterým naváže kontakt a propojí tak tři rozdílné světy.

Životní pouť Hany začíná v Novém Městě na Moravě, ve třicátých letech dvacátého století. V nevelkém městě byli se svým bratrem Jiřím, který se stane velmi důležitým elementem knihy, jedinými židovskými dětmi. Nezáviděníhodné „výsadní“ postavení v době ovládané zhoubným nacistickým režimem. „Hana měla světlé vlasy, modré oči a velmi hezký oválný obličej. Byla obratná a měla sílu.“³⁸ Přes všechna varování se rodiče rozhodnou zůstat v zakrátko již okupovaném Československu. Hana spolu s ostatními je nucena přijmout nepochopitelnou realitu. V roce 1940 dochází k zatčení matky, která je dopravena do ženského koncentračního tábora Ravensbrück. Zanedlouho dochází i k zatčení otce gestapem. Kniha velmi často zachycuje reakce dětí

³⁷ Levine, Karen: Hanin kufřík. Praha, Portál 2003, s. 8

³⁸ Tamtéž, s. 25

na dobové události a jejich pocity při ztrátě přátel, rodičů, domova, bezpečí a jakékoliv jistoty. Nakonec jsou obě děti deportovány do Terezína, kde stráví přibližně dva roky života. Ještě nějaký čas mohou zůstat spolu, ovšem Jiří je poté deportován na východ. Hana má dokonce radost, že se ocitá také na seznamu, jelikož věří v setkání s bratrem.

Knihou *Hanin kufřík* (2003, podle anglického originálu *Hana's Suitcase*, 2002) spisovatelky Karen Levine by bez přispění Fumiko Išioka a bratra Hany Jiřího nevznikla. Ojedinelý projekt napříč časem i kontinenty nám dává možnost nahlédnout do duší obětí holocaustu i těch, kteří tuto hrůzu nikdy nepoznali, a přesto mají snahu pochopit. Knize předcházelo (rok před jejím vydáním) rozhlasové vysílání Karen Levine v podobě dokumentu o osudu Hany a jejího kufříku. Podkladem byl tehdy článek Paula Lungena v *Kanadských židovských novinách*.

V Novém Městě na Moravě, odkud byla kdysi židovská rodina Brady vyhnána, byl vytvořen památník Hany Brady od autora Martina Drápalíka.

2.3 Lilli Jahnová

Mé zraněné srdce: život Lilli Jahnové 1900-1944

„ ... všechny Vás objímám a líbám,
mé myšlenky, má přání a veškerá
má touha jsou dnem i nocí u Vás.“³⁹

Lili v dopise svým dětem

Lilli Jahnová a její příběh jsou centrem knihy *Mé zraněné srdce* s podtitulem *Život Lilli Jahnové 1900-1944* (2005, z německého originálu *Mein verwundetes Herz*, 2002), jež se například spolu s Klempererovými deníky stala v Německu bestsellerem. Autor knihy, Martin Doerry, vnuk Lilli, se rozhodl prolomit dlouhé mlčení o rodinné historii, která se stala povinným tabu pro další generace. V knize najdeme nejen dopisy, jejichž adresátem i odesílatelem je Lilli v době jejího zatčení (popřípadě upraveny a kráceny samotným autorem), ale také vysvětlující a spojovací texty (z velké části od Martina Doerryho). Jedním z nich je i text ze vzpomínkové knihy *Pod cizí hvězdou* (z německého originálu *Unter einem fremden Stern*, 1952) rodinné přítelkyně Lotte Paepckové.

---

³⁹ Doerry, Martin: *Mé zraněné srdce*. Praha, Prostor 2002, s. 275

Po smrti syna Gerharda se v jeho pozůstalosti našlo přibližně 250 dopisů – dopisy psané jeho sestrami matce v letech 1943 a 1944. V té době již byla Lilli pro německé úřady pouze jednou z Židovek, které měly být dříve či později zlikvidovány. Později jsou v rodinném dědictví nalezeny dopisy další u jednotlivých dcer. Tak nám toto až překvapivé písemné bohatství podává paměť Lilli a jejích blízkých v letech 1918 až 1944.

Lilli, narozena 5. března 1900, byla součástí tradičního měšťanského prostředí té doby. Během studií, která jí vynesla titul doktorky, se seznámila se svým budoucím manželem Ernstem Jahnem. Vzájemná korespondence ukazuje, že Lilli se až příliš často upínala k mateřské starostlivosti a Ernst se vžil do role politováníhodného nešťastníka.

Velmi rozporuplně se jeví vztah manželů Jahnových za stále se stupňujících protizidovských opatřeních v Německu. „Rasová bezúhonnost“ Ernsta, manžela Lilli, ji chránila do té doby, dokud se nerozhodl pro rozvod a nezaložil novou rodinu. Zpočátku žila Lilli s dětmi v Immenhausenu, odkud se musela přestěhovat do bombardovaného Kasellu. Žila v neustálé nejistotě, co bude s ní a s dětmi. Nakonec byla matka celkem pěti dětí deportována do pracovního tábora v bývalém klášteře Breitenau. Dopisy psané rodině a přátelům jsou ještě plné naděje na pozdější setkání s nimi. V roce 1944 však byla Lilli zařazena do transportu a převezena do Osvětimi, kde téhož roku zemřela. Dopisy se podařilo zachovat zřejmě za pomoci jedné z dozorkyň, která je těsně před deportací propašovala z Breitenau. I díky jejím dětem, které dopisy od matky po léta schovávaly jako bolestnou vzpomínku na ni.

Novinář Martin Doerry shromáždil veškerou korespondenci a obrazovou dokumentaci rodinné paměti. Díky tomu můžeme nahlédnout do intimních rodinných vztahů na pozadí společenských událostí první poloviny dvacátého století, které do historie rodiny tragicky a nezvratitelně zasáhly.

Korespondence Lilli Jahnové vyvolává i jakýsi rozporuplný údiv na pozadí dobových událostí: „Víme přece, jak omezené byly možnosti korespondence s terezínskými vězni, víme, že transportem dále na východ možnost komunikace prakticky zanikla. A zde nacházíme dlouhou korespondenci matky s dětmi, korespondenci, která popisuje realitu uvnitř německé společnosti až k době náletů na německá města.“⁴⁰ Následuje úvaha nad možnou privilegovaností díky národnosti Lilli jako německé Židovky a nesynchronního strádání českých a německých Židů. Pro mne

---

⁴⁰ Tamtéž, s. 11

však není podstatná její národnost ani možnost, že směla psát z nějaké privilegované pozice. Jde mi v prvé řadě o paměť, vzpomínky, pramen poznání doby, kterou musela prožít a za tuto zkušenost zaplatila životem.

Na počátku 60. let vysadil syn Gerhard na památku své matky dva stromy v lese mučedníků v jeruzalémském památníku Jad Vašem. Přesně o třicet let později vznikl v pracovní- výchovném táboře Breitenau, kde byla internována, památník, v němž byla umístěna vitrína s Lillinými fotografiemi a dopisy. Památku Lilli Jahnové se rozhodli nakonec uctít i obyvatelé Immenhausenu, odkud byla vyhnána, když po ní pojmenovali jednu z ulic. Navíc i jedna místní základní škola nese název „Škola Lilli Jahnové“.

2.4 Kateřina Pošová

Jsem, protože musím ...

„Všechno je to tak románové, tak filmové, tatínku,
že chvílemi ani nevěřím, že je to pravda.“⁴¹

v dopise otci

Titul *Jsem, protože musím ...* a podtitul *... napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku* (2003) nás nejen uvádí do životního příběhu Kateřiny Pošové (rozené Bárkányové), ale poskytují také informace o existenci deníku, který se stal osou této knihy. S psaním deníku formou dopisů otci začala Kateřina ve svých čtrnácti letech v roce 1944, kdy byla internována v pracovním koncentračním táboře Glöwen u Wittenbergu. Otce spatřila naposledy na osvětimské rampě a po celou dobu doufala, že se po válce šťastně shledají. Že matka nepřežila, víceméně tušila, ale tyto myšlenky se jí podařilo potlačit a nepřipouštět si je. Po euforii z osvobození píše poslední dopis nedaleko tábora Ravensbrück a netuší, že její touha setkat se s rodiči zůstane nenaplněna.

Deník, malý oranžový sešit získaný v lágru výměnou za porci chleba a polévky, byl na určitý čas téměř zapomenut. V roce 1960 se Kateřina rozhodla jej přeložit z maďarštiny do češtiny a zúčastnit se literární soutěže k 15. výročí osvobození Československa. Původní texty četli poté pouze blízcí přátelé či příbuzní, bohužel dnes již nejsou k nalezení.

---

⁴¹ Pošová, Kateřina: *Jsem, protože musím ...* Praha, Prostor 2003, s. 119

Hlavní osu, tedy deník, prolíná text, který vznikl na základě rozhovoru s publicistkou Pavlou Frýdlovou, přičemž otázky jsou vynechány a rozhovor tak působí jako kompaktní celek, ničím nepřerušované vzpomínání autorky na dětství, vztah k víře, deportaci rodiny do koncentračního tábora Osvětim, jejich další cesty i na poválečný život. Pavla Frýdlová k tomu poznamenává: „Nebýt mé výzvy k vyprávění, Kateřina by se sotva odhodlala dát svému životnímu příběhu knižní podobu, protože si netroufá plést se literátům do řemesla.“⁴²

Kateřina Pošová se narodila v roce 1930 v Košicích v maďarsko-židovské rodině. Život v Maďarsku byl pro židovské obyvatelstvo (ve srovnání např. s Protektorátem Čechy a Morava či vůbec s Německem v té době) ještě i začátkem čtyřicátých let minulého století „přijatelným“. Rok 1944 se však stal pro rodinu osudným. Všichni byli deportováni do Osvětimi. Autorka poté prošla pracovními koncentračními tábory Riga-Kaiserwald a Glöwen. Po osvobození se vrátila do Košic a musela se smířit s tím, že své rodiče již nikdy nespattí. I poválečný osud této vzácné ženy byl plný zvratů, osobních zklamání i šťastných událostí na pozadí dějin druhé poloviny dvacátého století v Československu, přesněji v Praze, kde Kateřina Pošová od roku 1949 žila. Působila zde jako maďarsko-česká tlumočnice, překladatelka a filmová novinářka, po sovětské okupaci „na volné noze“. Z okruhu její překladatelské činnosti vybírám záměrně překlad autobiograficky laděného románu *Člověk bez osudu* maďarského spisovatele a držitele Nobelovy ceny za literaturu z roku 2002 Imreho Kertésze. Tento autor si prošel také zkušeností koncentračních táborů, přes Osvětim byl odvečen do Buchenwaldu, kde se dočkal osvobození. Za hlavní téma svých románů (mimo již zmíněného románu např. *Kadiš za nenarozené dítě*) si zvolil pronásledování Židů za druhé světové války. Kateřina se o tomto překladu ve své knize také zmiňuje: „Neznala jsem tu knížku ani jejího autora, ale stačilo zalistovat v ní, abych všescka ohromena zjistila, že je to vlastně můj příběh!“⁴³

Kateřina Pošová zesnula týden před svými 78. narozeninami, dne 5. dubna 2008.

---

⁴² Tamtéž, s. 11

⁴³ Tamtéž, s. 200

2.5 Thomas Buergenthal

Bez štěstí nepřežiješ

„Samozřejmě jsem vždy věděl, že jednoho dne tento příběh napíši. Musel jsem ho vyprávět svým dětem a potom vnoučatům.“⁴⁴

Thomas Buergenthal

Autor knihy *Bez štěstí nepřežiješ. Unikátní svědectví chlapce, který přežil šílenství holocaustu* (2008) Thomas Buergenthal přišel na svět ve slovenské Lubochni v roce 1934. Více než šedesát let po válce uběhlo, než se autor rozhodl odkrýt svůj osud vězně v ghettu v polských Kielcích a posléze v koncentračních táborech Osvětim a Sachsenhausen. Už z názvu knihy vyplývá, že autor byl velmi mlád a holocaust přesto přežil. Zřejmě i proto se v jeho knize velmi často objevuje motiv štěstí, bez něhož si nedovede vysvětlit, že malý chlapec – dítě – mohl přes neustálé hrozby překonat všechny hrůzy holocaustu (pronásledování, ghetto, Osvětim a pochod smrti v mrazivém lednu 1945). I přesto, že děti byly většinou jedny z prvních obětí, Thomas se dočkal osvobození polskou armádou. Určitý čas strávil jako její maskot. Nějakou dobu prožil v polském sirotčinci a reflektuje ji takto: „Židovský sirotčinec byl pro mě něco jako milník na půli cesty z jednoho života do druhého. Tady jsem prošel postupnou přeměnou od stále vystrašeného a hladového vězně koncentračního tábora bojujícího o přežití, přes neskutečnou existenci vojáka-maskota až k relativně normálnímu životu dvanáctiletého dítěte.“⁴⁵ Po složitých peripetiích se v německém Göttingenu setkává se svou přeživší matkou. Jeho otec válku nepřežil.

„Tuto knihu jsem měl asi napsat už před mnoha lety, v době, kdy jsem měl popisované události v čerstvé paměti.“⁴⁶ Autor se dále zamýšlí nad tím, jak důležitý pro něj byl odstup od táborové zkušenosti. Příběh se rozhodl vyprávět tak, jak si jej uchoval v paměti jako dítě, tedy jako osobní svědectví dítěte přeživšího holocaust.

Dozvídáme se také, že prvním pokusem vyprávět svůj příběh byly příspěvky o osvětimském pochodu smrti v univerzitním literárním časopise. „Čas, který od té doby

---

⁴⁴ Buergenthal, Thomas: *Bez štěstí nepřežiješ*, cit.d., s. 5

⁴⁵ Tamtéž, s. 113

⁴⁶ Tamtéž, s. 5

uplynul, a život prožitý po holocaustu otupil tyto pocity a emoce.“⁴⁷ Autor jakoby místy opravdu litoval, že se nerozhodl dříve a možná i bezprostředně po válce sepsat své paměti. Ale jedním dechem dodává: „Je možná mou záchranou, že tyto vzpomínky časem vybledly.“⁴⁸

Když čteme o Thomasovi a jeho osudu po válce, máme neodbytný pocit toho, co on sám přiznává. „Zkušenost holocaustu měla velmi podstatný vliv na mne jako na lidskou bytost /.../ na můj život profesora mezinárodního práva, právníka specializovaného na lidská práva a mezinárodního soudce“⁴⁹ (vystudoval práva na New York University a na Harvardu po své emigraci do Spojených států amerických, kam dorazil v roce 1951 ve svých sedmnácti letech). Mimo jiné se Thomas stal také členem výboru OSN pro lidská práva a od roku 2000 působí u Mezinárodního soudního dvora v Haagu jako jeden z nejuznávanějších odborníků v oblasti lidských práv.

2.6 Richard Glazar

Treblinka, slovo jak z dětské říkanky

„Treblinka – lidem venku v životě to může znít pěkně, roztomile, skoro jako z dětského říkání.“⁵⁰

Richard Glazar

Rukopis knihy *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky* (2. vydání, 2007) sepsal autor bezprostředně po osvobození v roce 1945. Jedná se tedy o autentické svědectví. Richard Glazar (pův. jménem Goldschmid), narozen roku 1920 v židovské rodině, nemohl z rasových důvodů dokončit vysokoškolské vzdělání. Za nějaký čas po uzavření vysokých škol nacisty odešel dobrovolně z Prahy na venkov, kde „to snad bude snesitelnější a budu míň na očích“.⁵¹ V roce 1942 byl deportován do Terezína, odkud, tak jako drtivá většina zdejších Židů, odjel jednoho dne transportem na východ. Vlak mířil do vyhlazovacího tábora Treblinka. Nezlomná víra v nutnost aktivního odporu, v potřebu vydat svědectví ve spojení se solidaritou určité skupiny vězňů se stala živnou půdou pro ilegální odboj v táboře. 2. srpna 1943 došlo v táboře k dlouho

---

⁴⁷ Tamtéž, s. 8

⁴⁸ Tamtéž, s. 8

⁴⁹ Tamtéž, s. 8

⁵⁰ Glazar, Richard: *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, cit. d., s. 35

⁵¹ Tamtéž, s. 10

připravovanému povstání, jehož příprava a provedení jsou výrazným motivem knihy. Richard Glazar se svým přítelem Karlem Ungerem se ocitli mezi přeživšími. Nebezpečí však číhalo kdekoliv, i proto si přivlastnili novou identitu, nová jména a hlavně nový životní příběh - smyšlený příběh dvou Čechů, kteří utíkají ze zajetí. Dočkali se konce války jako pracovní nasazení v německém Mannheimu. Zde po skončení války podali Američanům svědectví o „životě“ v koncentračním táboře Treblinka. Po návratu do Prahy vystudoval Richard Glazar ekonomii a cizí jazyky, věnoval se zahraničnímu obchodu, pracoval nakonec v ČSAV.

Styl vyprávění autora se vyznačuje ironickou nadsázkou, sarkasmem, místy až cynickým líčením událostí. Autor se nevyhýbá tomuto typu humoru, který vázne v krku, a předkládá hrůzy místy v opravdu syrové podobě. Čtenář paměti může chvílemi žasnout nad spojením dobových událostí s aspektem grotesknosti, jisté morbidity. Ve svých vzpomínkách užívá autor výrazy obecné češtiny, četné germanismy a například i výrazy z „táborového jazyka“, které přispívají k zachování autentičnosti či k posílení tragikomiky.

V šedesátých letech se Richard zúčastnil procesu proti bývalým vězňům z Treblinky v Düsseldorfu. Své poslání - dát světu vědět – realizoval také v Lanzmannově filmu *Šoa* (viz 6.2 Jiné formy svědectví), o němž se zmiňuje i Tzvetan Todorov ve své knize.

Na začátku srpna 1968 odevzdal do nakladatelství rukopis knihy. Českého vydání se dočkal až za dlouhých 26 let (paradoxně kniha poprvé vyšla v německém překladu v roce 1992), zato následoval ohromný úspěch. Titul se stal jedním z nejúspěšnějších na českém trhu v té době a Richard Glazar dal do pohybu pomyslný kolotoč přednášek, besed s mládeží o holocaustu a antisemitismu. V roce 1969 emigroval do Švýcarska, kde trvale žil do poloviny 90. let 20. století. Poté se vrátil do Prahy, kde mu byl mimo jiné udělen prezidentem řád T. G. Masaryka. 7. prosince 2001 zemřela jeho žena po těžké nemoci a po dvou týdnech ji dobrovolně následoval Richard Glazar.

3 Komparace vybraných děl memoárové literatury

3.1 Nemožnost (či neochota) uvěřit či-li popření reality

Nemožnost uvěřit či podvědomé popření reality je jedním z témat, které se ve svědectvích o holocaustu často objevuje. Existují četné příklady varování, která lidé brali na lehkou váhu, či výstrahy, jež byly úmyslně ignorovány. Je známo, že od jisté doby Židé nemohli vlastnit rozhlasové přijímače, které by jim poskytovaly informace a měli velmi omezenou možnost pohybu. I tak ale stále nové příkazy, omezování, projevy antisemitismu, ponižování, násilí a případy, kdy lidé mizeli beze stopy, dávaly minimálně tušit, že zlo se bude spíše stupňovat a ne naopak. Navíc, jak se o tom zmiňuji níže, se vyskytly i případy uprchnuvších vězňů z koncentračních táborů, kteří se vrátili do ghatt, aby varovali. Neuvěřitelnost se objevuje v memoárech ve dvou podobách. Stejně jako lidé nemohli uvěřit tomu, co je čeká, tak i mnozí po válce nemohli či nechtěli uvěřit přeživším, jakých hrůzných zločinů bylo lidstvo schopno. Stejný duševní proces nalezneme jak u obětí tak i u svědků nacistické genocidy. Jak uvádí Todorov, „Jedni i druzí chrání svou vnitřní rovnováhu (nebo si to myslí) tím způsobem, že popírají realitu.“⁵² Jedná se o dobrovolnou zaslepenost, kterou můžeme politovat, ovšem výčitky nejsou na místě. U svědků však z morálního hlediska nesmazatelná vina z tohoto hlediska existuje.

Jedním z nejintimnějších momentů ve svědectví Kateřiny Pošové je jistě úmrtí její matky, za něž dodnes cítí určitou vinu. Její matka zřejmě uvěřila nacistům, že pojedou někam, kde nebudou muset pracovat, jelikož své dceři ještě vzkázala, „že mám být klidná, že zůstaneme spolu.“⁵³ Kateřina s odstupem času stále nemůže pochopit naivitu a zaslepenost těchto žen, i když ona sama se neubrání tomu, aby popřela tušenou realitu a až do návratu domů doufala, že matka přežila. Autorka se zaobírá také postojem svého otce ještě před deportací. Svěřuje se čtenářům, že jeho jednání se jí dodnes zdá nepochopitelné. Nabídku úkrytu (čímž by pravděpodobně rodinu ochránil) od dobrého známého zamítl s rezolutním prohlášením, že „maďarský důstojník přece nemůže zbaběle zdrhnout, a kromě toho i když nás odvezou kamkoliv, Němci si umějí vážit práce a on že pracovat dovede a dokáže vyhovět i jejich pořádkumilovnosti a disciplíně. Takže se prostě nemáme čeho obávat.“⁵⁴ Otec Kateřiny argumentoval pojmy jako „německá korektnost“ či „důstojnická čest“ i v době, kdy byl zbaven svých

---

⁵² Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 151

⁵³ Pošová, Kateřina: Jsem, protože musím ..., cit. d., s. 58

⁵⁴ Tamtéž, s. 51

občanských práv, majetku a hodnosti. Nebyl sám, kdo nebyl s to prohlédnout záměry nacistů, kdo naslouchal vyprávění těch, kteří z pracovních táborů přijeli zpět, a nemohl (či nechtěl) uvěřit. Autorku dodnes trápí a provází životem otázka, která vyjadřuje její pohled na tehdejší otcovo jednání: „Jak to, že tento energický, přemýšlivý člověk se s celou svou rodinou nechal odvléct na jatka?“⁵⁵ Otec Kateřiny je ovšem jedním z mnoha, kteří věřili svým chimérám, kliše o charakteru Němců, naději, že tak daleko to přece nedojde, či víře v Boha nebo v lidské společenství. K tomuto tématu se Kateřina vrací i v souvislosti s transportem do Osvětimi, kdy, jak sama uvádí, právě tento moment jí utkvěl z celého transportu živě v paměti: „/.../ když někdo do malého okénka, které bylo vysoko a ještě propletené ostnatým drátem, zvenčí křikl, že právě přejíždíme slovensko-polské hranice. Tehdy jsem tatínka jedinkrát v životě viděla slzet. /.../ Snad mu v tu chvíli došlo, že to celé jaksi přece jen není v pořádku ...“⁵⁶ Kateřina Pošová byla jednou z přívrženců komunistické strany, jak sama uvádí, ona i její tehdejší manžel se stali členy strany z přesvědčení. Tento fakt souvisí i s její úvahou o možném nevědění či nepochopení toho, kam až může totalitní režim zajít. Myšlení v zajetí určitých představ u svého otce poměruje s tím, který zažila sama u sebe v době komunistické nadvlády v Československu. „Tak jako jsme neměli tušení o zvěrstvech, která se děla přímo tady u nás – copak jsme tušili něco o lágrech, o Jáchymově, o uranových dolech a podobně? /.../ Ale to, že já jako Židovka jsem nevnímala proces se Slánským a spol. jako antisemitský politický zločin, to dnes opravdu nechápu a v duchu se omlouvám svému tátovi, jehož mírně řečeno bláhové názory na Němce a na naši deportaci v roce 1944 se mi později zdály – a vlastně dodnes zdají – tak nepochopitelné.“⁵⁷ S odstupem času si uvědomila, jak snadno může člověk nevědět, aniž by se stal lhostejným či špatným. V rámci vybraných děl je příběh Kateřiny Pošové výjimečný tím, že ona, která přežila jeden totalitní režim a koncentrační tábory, se stala paradoxně dobrovolnou součástí další totality. Tzvetan Todorov se zabývá problematikou totalitních režimů a vysvětlení podle něj nelze odvodit z povahy jedince, nýbrž z povahy společnosti, přičemž takové tvrzení nezabavuje jedince mravní odpovědnosti. Jak jsem již uvedla výše, práce není prostředkem k souzení správného či špatného jednání. Kateřinin pocit studu a výčitky pramení především z toho, že si začala širší souvislosti uvědomovat až v roce 1968, po sovětské okupaci. Ze strany byla

---

⁵⁵ Tamtéž, s. 51

⁵⁶ Tamtéž, s. 52

⁵⁷ Tamtéž, s. 168-169

vyškrtnuta v roce 1969 a své osobní ‚prozření‘ komentuje takto: „Povídali jsme si u kafe se starým dobrým přítelem, nestraníkem, který najednou pronesl větu: ‚Režim, ve kterém se nerespektuje soukromé vlastnictví a individuální zodpovědnost za ně, nemluvě o potlačování osobní iniciativy, nemůže trvale prosperovat. Je to proti lidské přirozenosti.“⁵⁸ Přesto je pro ni těžké najít odpověď na případné otázky, které další generace mohou položit jí a dalším svědkům (přísluhovačům) totalitních režimů: Jak je možné, že jste o ničem nevěděli? Proč jste to připustili a nic proti tomu neudělali? Tento příklad tu ukazuji jako analogii k podobnému typu chování, které je vlastní „obyčejným“ lidem jako takovým (ať už se nachází před spalovací pecí nebo se dozvídají zvěrstva v pohodlí obývacího pokoje). Jsou to obranné mechanismy, které jsou vlastní všem lidským bytostem. Velký rozdíl je ovšem v tom, pokud popřením reality, nechotou vědět či uvěřit vědomě či nevědomě podporujeme totalitu a máme tak (třebas i netušenou) moc spolupodílet se na jejích zvěrstvech. Tzvetan Todorov, který má s takovým způsobem myšlení osobní zkušenost podobně jako Kateřina Pošová, poznamenává: „To je jeden z nejvýraznějších rysů totalitních režimů: ze všech se stávají spoluviníci, každý je zároveň vězeň a dozorce, oběť a kat.“⁵⁹

Popření reality se objevuje i v knize Richarda Glazara. I on sám si jím prošel, když se dozvěděl, že všichni, co nebyli vybráni ze společného transportu, jsou mrtví. I jeho přítel Karel Unger, který tak jako on přežil, nemohl pochopit: „/.../ ví už, ale v hlase má pořád otázku a nechápavost, když směrem ke mně volá: ‚- máma, táta, brácha –“⁶⁰ Téma popření reality se objevuje i ve spojitosti s nově příchozími, jejichž cesta vede z transportu ihned do plynu. Jak Glazar poznamenává, i když mohli něco tušit, ucítit nebo by někoho i napadlo, co ho čeká, každý takové myšlenky raději odvrhl, „protože nikdo si neumí představit vlastní konec, takovýhle nahý konec.“⁶¹ Nevědomost až do poslední chvíle, cíleně podporovaná chováním nacistů, byla příznačná spíše pro transporty ze „západu“, se kterými nacisté jednali do poslední chvíle mírně, mnohdy dokonce zdvořile. Autor se zmiňuje i o případech, kdy se lidé přímo zeptali, kde jsou a co je čeká. Samozřejmě vězni, kteří s nimi v rámci vykonávané práce přišli do styku, nesměli promluvit. Přesto „někdo z nás začal sípat: ‚Jdete na smrt, nedejte se, my všichni ...“⁶² Ovšem obranný mechanismus nedovolil připustit, že by to mohla být

---

⁵⁸ Tamtéž, s. 171

⁵⁹ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 153

⁶⁰ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 19

⁶¹ Tamtéž, s. 25

⁶² Tamtéž, s. 53

pravda, jak ukazují i reakce těch, kteří krutou pravdu vyslechli: „Koukali na něj udiveně jako na blázna a dotčeně jako na surového vtipálka /.../“⁶³ Podobný obranný mechanismus se objevuje i u vězňů, kterým pomohl překonat krutou pravdu o smrti jejich blízkých. Autor komentuje chování nově vybraných z transportů: „Na to jsem vždycky strašně zvědavý – když je přivedou a oni se dovídají – ještě docela nevěří – tolik fantazie nikdo nemá ...“⁶⁴ Jedna z kapitol v knize je přímo nazvána: *Davide, vy jste věděli, kam jdete?*⁶⁵, tudíž už název napovídá, o čem se v ní bude pojednávat. Podnětem k takové otázce je nápis na jedné ze zastrčených fotografií a dopisů v kabátě židovské ženy: „Proč mám odevzdat svůj mladý život v Treblince pod Matkinių?“⁶⁶ Okamžitě v příběhu vyvstává otázka uvedená již v názvu kapitoly, která je směřována na jednoho z přátel, který byl předtím internován v ghettu a unikl selekci. Odpověď je formulována vyprávěním a úvahami onoho muže, který nám dává nahlédnout do myslí budoucích obětí. Přiznává, že po zkušenostech z ghetta mohli jeho obyvatelé leccos tušit. Navíc se někteří uprchnuvší z Treblinky vrátili do ghetta, aby podali svědectví, vyprávěli a varovali s představou, že tak zvrátí dosavadní průběh událostí. I přes skutečnost, že ti lidé zažili Treblinku, vydali se všanc nebezpečí smrti, aby varovali, jim nebyli obyvatelé ghetta schopni uvěřit. „Vám se to asi bude zdát jako království paradoxů. I to, že jsme těm několika, kteří se dostali zpátky do ghett a vypravovali, nevěřili.“⁶⁷ Skrz monolog jedné z postav knihy se dozvídáme i možné důvody této nedůvěry. Jedním z nejvýraznějších je právě ona neotřesitelná víra v sílu Boha a přesvědčení o vyvolenosti židovského národa. „Rozum ty zprávy nechtěl pojmout a víra skládala všechno do božích rukou.“⁶⁸

Ve srovnání s předchozími svědectvími je tato problematika v knize *Mé zraněné srdce* reflektována okrajově. Souvisí to zřejmě i s povahou matčiných dopisů, v nichž líčila podmínky v pracovním táboře shovívavě. V zájmu vlastních dětí ani v necenzurovaných dopisech nepsala až na výjimky o pravém stavu věcí. Ovšem již před svým zatčením prožila Lilli velké útrapy, neboť již od roku 1933 zažívala vystupňovanou diskriminaci. Rodinná přítelkyně Lotte Paepcková nám podává prostřednictvím ukázky z knihy *Pod cizí hvězdou* náhled do chování okolních obyvatel vůči židovské lékařské rodině. „Vesnické obyvatelstvo sice doktorskému domu

---

⁶³ Tamtéž, s. 53

⁶⁴ Tamtéž, s. 29

⁶⁵ Tamtéž, s. 131

⁶⁶ Tamtéž, s. 132

⁶⁷ Tamtéž, s. 133

⁶⁸ Tamtéž, s. 38

projevovalo jistou náklonností, protože na něm bylo závislé, zároveň však s chlípou a samolibou hrůzou přihlíželo tomu, jak je jeden z těch vysoce postavených a bohatých ponižován státem, a oni sami, řadoví příslušníci národa, v důsledku toho stoupají po společenském žebříčku ...⁶⁹ Strach ze ztráty zaměstnání či společenské prestiže při zachování styku s židovskou rodinou byly dostatečnými důvody pro většinu dřívějších nežidovských pacientů, aby se Jahnových zcela stranili. I přesto si v důsledku poslušnosti menších změn mohli Němci namlouvat, že to nebude tak zlé. Záhy se Lilli Jahnová stala jedinou Židovkou na malém městě, i když do jisté doby chráněnou tzv. „smíšeným“ manželstvím. Plán na emigraci ztroskotal zjevně váhavým postojem manžela, který nechtěl opustit svou lékařskou praxi, a Lilli nebyla schopna opustit děti a uchýlit se sama do zahraničí k sestře. Zůstala, i když zřejmě tušila, co ji čeká, ale jakoby stále nebyla schopna uvěřit. I zde se objevuje motiv naléhavého varování, jehož adresátem se stal manžel Lilli, který uvažoval o rozvodu. Stal se příkladem popírání reality. Byl ochoten uvěřit nacistům, kteří ho do té doby ponižovali kvůli jeho židovské ženě a skrz toto své přesvědčení a kvůli své árijské milence Lilli opustil. Neochota uvěřit tváří v tvář zlu byla jednou z příčin, jež vedly k zavraždění jeho bývalé ženy. I zde vyvstávají otázky, na které lze hledat odpovědi už pouze snad prostřednictvím dopisů: „Proč se Ernst Jahn nechal roku 1942 s Lilli rozvést, ačkoliv přece musel vědět, že tím svou židovskou ženu vydává napospas jisté smrti? Anebo to tenkrát ještě nevěděl?“⁷⁰

V příběhu o Haně Bradyové nalezneme také zmínku o existenci zvěstí o transportech šířených mezi terezínskými zdi. „Někteří se snažili přesvědčit sami sebe i druhé, že lidi, které vlaky odvázejí do dálky, čeká lepší život. Během doby však začaly kolovat hrozné zprávy o táborech smrti, brutalitě a masovém vraždění. Když o tom lidé mluvili, Hana si zacpávala uši.“⁷¹ I u Hany se objevuje popření reality podporované vírou v setkání s bratrem, který odjel transportem z Terezína dříve než ona. Jakoby nic jiného nevnímala, dokonce se těšila na setkání s bratrem, k němuž ovšem nedošlo. Jiří v sobě celé měsíce po skončení války hýčkal naději, že alespoň jeho malá sestra přežila. Naděje, stejně jako láska k životu či strach ze smrti je dalším z faktorů, který brání v přijetí kruté reality. „Člověk věří tomu, čemu chce věřit, ne tomu, co vidí.“⁷² Když je těžké uvěřit tomu, co vidíme, může být mnohem těžší uvěřit tomu, co slyšíme. Otec

---

⁶⁹ Doerry, Martin: Mé zraněné srdce, cit. d., s. 88

⁷⁰ Tamtéž, s. 18

⁷¹ Levine, Karen: Hanin kufřík, cit. d., s. 85

⁷² Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 151

Hany a Jiřího měl možnost prostřednictvím rádia sledovat situaci v Rakousku a Německu té doby. Sourozenci často tajně naslouchali debatám dospělých o „křišťálové noci“, násilnostem v ulicích, nových protižidovských opatřeních ... „To se tady nemůže stát, že ne?“⁷³ Otázka malé dívenky se může zdát naivní, ovšem i mnozí dospělí si neuvědomovali možné důsledky nacistické diktatury. Jak ukazuje i případ nabádání souseda k emigraci a reakce ostatních: „Zbláznil jste se, pane Rotte?“ ozval se kdosi. „Vždyť tu máme domov! Toto je místo, kam patříme.“⁷⁴ Nacisti ovšem měli jiný názor, který začali již brzy prosazovat těmi nejtvrďšími prostředky.

Thomas Buergenthal se zmiňuje o šeptaných fámách o Osvětimi. Vzpomíná, že o ní slyšel „/.../ strašné historky a cítil jsem, že při pouhé zmínce tohoto jména přebíhal mým rodičům a ostatním dospělým mráz po zádech.“⁷⁵ Když lidé z transportu zjistili, že opravdu míří do Osvětimi, začali plakat, modlit se, shlukli se dohromady a šeptem debatovali. Našli se však i tací, kteří se pokusili o útěk v průběhu transportu. Při příjezdu do Březinky spatřilo osazenstvo transportu lidi, vězně v pruhovaných uniformách. Thomas vzpomíná na kolektivní úlevné povzdechnutí, které se jako projev naděje linulo vagónem. „Nakonec oni nezabijí všechny hned při příjezdu“, musela být myšlenka, která probleskla každému hlavou.“⁷⁶ Následovalo i chlácholení a ujišťování sebe sama i druhých, že „Osvětim možná není tak špatná, jak se o ní tvrdilo,“ /.../“ a sám Thomas byl v té chvíli přesvědčen, že „to vůbec nebude tak zlé“.⁷⁷

V případě Etty Hillesumové a jejích dopisů jsem nenarazila na žádnou zmínku o popírání reality či nemožnosti uvěřit. O to častěji se objevují spíše opačné reakce, motivy smíření se a zřejmě i vědomí blížícího se zániku. Bratr jednoho vězně odjel s nadějí, že se v Polsku shledá se svou ženou a synem. Vězeň se zmínil Etty, že nechápe bratrovu naivitu spojenou s nadějí, že se setká se svou rodinou. Sama Etty se přátelům v dopise z Westerborku svěřuje o své modlitbě, která vždy vyvstane při pohledu na lidi odjíždějící transporty z tábora: „Pane, udělej to co nejkratší.“⁷⁸ V jednom z dalších dopisů nalezneme další indicii toho, že Etty přemýšlí zcela jinak než většina ostatních vězňů, když píše: „Co nesly deseti- a desetitisíce před námi – uneseme i my – Myslím, že u nás už nejde o to, jestli člověk žije, ale jak je připraven na zánik.“⁷⁹ I další citace

---

⁷³ Levine, Karen: Hanin kufřík, cit. d., s. 28

⁷⁴ Tamtéž, s. 28

⁷⁵ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 54

⁷⁶ Tamtéž, s. 55

⁷⁷ Tamtéž, s. 55

⁷⁸ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 136

⁷⁹ Tamtéž, s. 140

nám ukazují nepopírání reality, kterého si Etty všímá více než opačného chování, ať už pochází z úst dobrého známého: „Jestli mě neoddělají, vrátím se.“⁸⁰ či mladé dívky: „Jak je to těžké, jít na smrt, že?“⁸¹ Etty tušila, co čeká ji, její rodinu a vlastně všechny holandské Židy, jak napovídají její myšlenky ohledně osudu všech, kteří již prošli táborem i těch, co zůstávají. „Statisíce našich rasových druhů z Holandska se plahočí pod neznámým nebem nebo leží a tlí v neznámé zemi. O jejich osudu nevíme nic. Možná se to zakrátko dozvíme, každý ve svůj čas, vždyť je to náš budoucí osud, o tom nepochybuji ani na okamžik.“⁸² I její otec se několikrát vyjádřil podobným způsobem. Ovšem i Etty se zamýšlí nad možným postojem zbytku světa, který vražedné mašinérii unikl: „Venkovní svět na nás možná myslí jako na šedou, jednotvárnou trpící masu Židů, neví nic o propastech a hlubinách a rozdílnostech, které jsou mezi jednotlivci a skupinami /.../“⁸³

Když srovnám jednotlivé paměti z hlediska výskytu a pojetí tématu popírání reality, dopisy Etty Hillesumové z tohoto porovnání vychází jako výjimka, která však potvrzuje pravidlo. Pokud se však autoři knih tomuto aspektu věnují, zpravidla se jedná o příklady obětí, u nichž se mnohdy i ve zcela mezní situaci projevil obranný mechanismus popření reality. Velmi vzácně se objevily příklady svědků či dokonce pachatelů, kteří nechtěli (či nemohli) uvěřit, vidět, slyšet. Pokud někdo ze spoluobčanů či okolního obyvatelstva tvrdí, že nevěděli, co se stalo zmizelým Židům či co se dělo za branami koncentračních táborů, je na tom cosi pravdy z hlediska jejího potlačování a střežení samotným režimem. Ovšem, pokud obyvatelstvo, ať již nacisty ovládaných zemí či přímo okolí koncentračních táborů, nevědělo, co se děje, bylo tomu tak proto, že vědět nechtěli. Od těchto úvah není daleko ke konfliktu pravdy a osobního pohodlí. Tak tomu bylo i v Immenhausenu v případě Lilli Jahnové. Zachoval se tak její manžel i okolní obyvatelé.

Semprun problematiku popírání reality líčí z hlediska poválečného života. Tento obranný mechanismus mohl pomoci bývalým vězňům, aby zapomněli a dokázali „normálně“ žít. Figuruje tu i jakási nepředstavitelnost prožitého pro samotné oběti, jak vypovídá jeden z přeživších přátel autora: „Je to tak neuvěřitelné, že tomu sám co nejdřív přestanu věřit!“⁸⁴ Semprun uvádí, že se u lidí „zvenčí“ setkával jen se dvěma

---

⁸⁰ Tamtéž, s. 162

⁸¹ Tamtéž, s. 164

⁸² Tamtéž, s. 177

⁸³ Tamtéž, s. 176

⁸⁴ Semprun, Jorge: *Psaní nebo život*, cit. d., s. 106

způsoby reakce. „Jedni se vyhýbali jakýmkoli dotazům a chovali se, jako byste se vrátili z obyčejné cesty do ciziny. Tak už jste se vrátil!“ Ti lidé nechtěli znát odpověď, báli se reality, kterou by mohli slyšet. A navíc: „měli hrůzu z morálního nepohodlí, jaké by jim mohly přinést. Druzí kladli spoustu povrchních a hloupých otázek typu: bylo to drsné, co?“ Co na takovou otázku odpovědět? Právě taková otázka neočekává skutečnou odpověď, vyprávění o hrůzách, smrti ... Pokud se jim autor snažil, třebas i stručně, sdělit co nejpravdivěji i jen nepatrnou část prožité zkušenosti, „umlkali, zneklidněli, mávali rukama, /.../ Jakmile se v odpovědích objevila smrt, nechtěli už nic slyšet. Ztráceli schopnost dál naslouchat.“⁸⁵

Také Wiesenthal naráží na problematiku popření reality, když nás zavádí do Stuttgartu, kde navštívil matku mladého umírající esesmana. Z jejího chování a vyprávění měl pocit, že byla dobrá matka a manželka, která k Židům necítila nenávisť. „Avšak obava o soukromé štěstíčko pro ni byla důležitější. A pravděpodobně existovaly miliony takových rodin, které si přály jen klid ve vlastním hnízdě.“⁸⁶ Stejně jako Wiesenthal se na problematiku „obyčejných“ lidí dívá i Todorov. Tito lidé posloužili zločincům jako odrazový můstek, dopomohli nacistům k moci a pomáhali jim ji udržet. Před Wiesenthalem stojí zlomená žena, které nedokáže říct pravdu o jejím synovi. I když i zde, podle jeho názoru, by zafungovalo popření reality stejně jako v případě osudu židovského obyvatelstva: „Já vůbec nejsem schopna uvěřit, že je pravda všechno to, co se mělo se Židy stát. Za války se lecco šušovalo, kolovaly ty nejdivočejší zvěsti. Jen můj muž zřejmě už tenkrát všechno věděl. Někteří jeho kamarádi z práce byli na Východě na montáži. Po návratu vykládali věci, jimž ani manžel nechtěl věřit, třebaže se od nacistů vlastně nadál všeho.“⁸⁷ Dobrovolná zaslepenost svědků i obětí se vyznačuje zřetelnou podobností. V memoárové literatuře reflektující nacistické koncentrační tábory či ghetta najdeme toto téma velmi často, ať už si oběť všímá popírání sama u sebe či u svého okolí. Nevědomost často pomáhala žít, uchovat si alespoň zbytky zdánlivého klidu. Mezi faktory, které se objevují v souvislosti s popíráním reality a neuvědomováním si případných důsledků, rizik, současného a budoucího nebezpečí, patří naděje, víra v Boha a privilegovanost židovského národa, lpění na kousku místa zvaného domov (který však vzápětí člověk ztrácí), potlačení událostí do podvědomí či strach ze smrti a strach si vůbec připustit, že by to mohlo být

---

⁸⁵ Tamtéž, s. 106

⁸⁶ Wiesenthal, Simon: Slunečnice. Jinočany, H&H Vyšehradská 2005, s. 89

⁸⁷ Tamtéž, s. 90

tak zlé. Neuvěřitelnost podporují i strašlivé zvěsti a zprávy, které jí paradoxně chtěly spíše zabránit. Tyto motivy bývají velmi často zmiňovány v jednotlivých textech a to nejen ve spojitosti s aspektem popření reality či lhostejnosti.

3.2 Vnímání židovství na pozadí antisemitismu

Téma židovství se logicky objevuje u každého jednotlivce v rámci srovnávaných pamětí. Všichni byli či jsou Židé, národ, který je nositelem židovského monoteistického náboženství - judaismu. Židovství neboli judaismus zde chápou jako komplex náboženské, národní i kulturní roviny. Mezi Židy existovali diametrální rozdíly, co se víry v Boha, stupně asimilace a vůbec způsobu života týče. Mým záměrem je zjistit, jak vnímali jednotlivci svou (vnucenou) odlišnost, jak prožívali své židovství právě na pozadí antisemitismu – zločinné ideologie hlásající nenávisť k Židům. Počátky antisemitismu sahají až do starověku a do doby druhé světové války se Židé stali oběťmi četných pogromů. Nacisté přijali za své protivědecké rasistické teorie, které rozlišovaly mezi tzv. árijskou a semitskou rasou. Židé tak byli označeni a vnímáni jako „podlidi“, kteří jsou hodni pouze opovrhování, ponižování, násilí a celkového zničení – degradace. Svého vrcholu antisemitismus dosáhl v nacistické genocidě (šoa). Jak se jedinec vyrovnával se svou příslušností k judaismu na pozadí antisemitského okolí a nacistické propagandy? Tzvetan Todorov se touto problematikou ve své knize nezabývá. Je však velmi úzce spojena s pamětí holocaustu obecně i co se jednotlivých osobností svědectví, tudíž ji nebudu opomíjet.

Po přečtení knihy Richarda Glazara jsem uvažovala nad způsobem psaní slova Žid. Jelikož autor slovo „žid“ užívá s malým písmenem. V edičních poznámkách je uvedeno, že zde toto slovo necítí jako označení národnosti a tudíž by psaní slova „žid“ s velkým písmenem chápal jako důsledek norimberských zákonů. Přesto jsem se nakonec přiklonila k psaní velkého písmene. Zohlednila jsem i to, v jaké podobě se dané slovo objevuje u většiny autorů v jejich textech. Je ovšem pochopitelné, že autor, který prošel nacistickou genocidou, se rozhodl užít psaní malého písmene, snad mi odpustí, když i ve spojitosti s jeho dílem užiji v této souvislosti majuskuli.

Thomas Buergenthal komentuje situaci roku 1939, kdy tříčlenná rodina utíkala před Němci z obsazeného Československa, kam se roku 1933 uchýlili právě z obavy ze zostřujících se antisemitských reakcí přívrženců nacistů v Německu. „Zdálo se, že celá země vyhlásila válku malé, tříčlenné rodině, jejíž jediný zločin spočíval v tom, že byli

Židé.“⁸⁸ V Polsku, kde se mladá rodina ocitla, se Thomas poprvé setkal s otevřenými a slovními projevy antisemitismu. „Někteří sedláci na nás byli hodní, někteří ne. Ti druzí nás často nazývali ošklivými jmény. Tam jsem se poprvé dověděl, že jsme ‚prašiví Židi‘.“⁸⁹

U Buergenthala mě vzhledem k této tematice zaujalo i vyprávění o nabídce otci připojit se k polské protinacistické odbojové skupině. Thomas i jeho otec by díky svému „árijskému“ vzhledu u Poláků „prošli“, matka „ale nemluvila polsky a její vlnité tmavé vlasy a hnědé oči by ji prozradily jako Židovku.“⁹⁰ Autor si všímá v průběhu textu i možnosti, že právě jeho vzhled, který byl tak odlišný od schematických představ vštípených nacistickou ideologií, mu mohl společně s dalšími faktory pomoci přežít. „Mému přežití pomohlo také to, /.../ že jsem nevypadal jako Žid.“, uvádí doslova a dodává: „Možná jsem některým nacistickým důstojníkům připomínal jejich děti.“⁹¹ I Richard Glazar se o jednom svém kamarádovi v koncentračním táboře vyjadřuje takto: „/.../ na pohled nejlepší vzor Germána – Rudla Masárek. Úzký obličej se světlou pletí, blond vlasy nakrátko střižené, světlomodré oči, hrud' a ramena si vytesal šermováním. Je vlastně jen míšenec.“⁹² Z jeho tvůrčího způsobu cítíme určitou dávku ironie (kterou ostatně autor užívá často), zde zajisté životní ironie. Žid by mohl posloužit jako výborný důkaz nacistických rasových teorií o „germánském“ vzhledu. Tomuto muži jeho vzhled pomohl v rámci koncentračního tábora, neboť „Krasavec, sadista a frajer oberscharführer Kurt Franz si brzy všiml jeho árijského vzhledu i vojenského držení těla a objevil v něm pro sebe i ostatní esesmany znamenitého krejčího pánského prádla ‚aus Prag‘.“⁹³ Ze způsobu, jakým se Glazar věnuje aspektu tzv. árijského vzhledu, můžeme vycítit výsměch nacistické propagandě, která obraz Žida zformovala tak, aby co do vzhledu i do chování odporoval dokonalému vzoru „árijce“.

V Novém Městě na Moravě v roce 1939, kde žila rodina Bradyových, byli sourozenci Jiří a Hana jedinými židovskými dětmi. O to víc pocítovali vnučenou odlišnost v konfrontaci s okolím. Hana nemohla pochopit, proč nemůže ignorovat nápis „Židům vstup zakázán“ a cítila obrovské ponížení. Děti, které nebyli židovského původu, se chovali tak jako dřív, ale rodiče jim postupně ze strachu zakázali styk s Hanou a Jiřím. Autorka si všímá i toho, jak v době formované nařízenou diskriminací

---

⁸⁸ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 16

⁸⁹ Tamtéž, s. 31

⁹⁰ Tamtéž, s. 34

⁹¹ Tamtéž, s. 176

⁹² Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 41

⁹³ Tamtéž, s. 46-47

Židů bylo pro sourozence důležité být si navzájem oporou. Přesto se necítili o mnoho lépe, bylo toho tolik, co ztratili – přátele, svobodu pohybu ... „To není spravedlivé /.../ Nenávidím to. Chci, aby všechno bylo jako dřív.“⁹⁴ Hana velmi trpěla sociální izolovaností od svých přátel, kteří poté mohli nerušeně navštěvovat školu, kdežto ona je mohla jen pozorovat. „„Já chci jít také!“ dupala Hana hněvem a ponížením. Jenže nebyl nikdo, do by jí mohl pomoci.“⁹⁵ Součástí antisemitské propagandy a snahy vyčlenit Židy zcela ze společnosti se stala také žlutá Davidova hvězda. Od chvíle, kdy byla vyhlášena povinnost pro každého Žida při opuštění domu nosit tuto hvězdu, Hana málokdy opouštěla dům. „Byla by udělala téměř cokoli pro to, aby nemusela nosit před lidmi ten žlutý znak. Nenáviděla tu hvězdu. Bylo to tak ponižující. Bylo to tak trapné.“⁹⁶ Židovský původ rodiny nebyl navenek znát. Nepatřila mezi nábožensky zanícené, i když děti o svém původu leccos věděly.

Uvnitř ghetta v Kielcích, kde byl společně s rodiči určitou dobu internován, si Thomas všímá rysů ortodoxních Židů i projevů nepřátelství vůči německým Židům. Polští Židé užívali posměšného označení pro Židy německé. „Protože němečtí Židé (mezi něž patřila i rodina Buergenthalových, vl. pozn.) nemluvili jidiš nebo polsky a odlišovali se svým vzhledem a chováním, říkalo mnoho polských Židů, že vypadají spíše nežidovsky a jsou naivní v obchodních záležitostech.“⁹⁷ Nevraživost polských Židů vůči německým mohl autor zažít na vlastní kůži, ovšem proti dalším událostech působí tyto historky spíše úsměvným dojmem. Se vzrůstající frekvencí docházelo v ghettu k raziím a zátahům. Pro ortodoxní Židy byly příznačné co do vzezření mimo jiné vousy, pejzy a klobouky. Tyto židovské atributy vzhledu se stávaly často terčem antisemitských nálad Němců. „/.../ nařídili jim, aby si navzájem vousy a pejzy ostříhali. /.../ Strašně se smáli a měli legraci ze svých obětí, které se třásly strachy a prosily, aby si vousy mohly nechat.“⁹⁸ Rozdílu a možné vzájemné averze mezi ortodoxními a tzv. neologními (liberálními) Židy si všímá i Pošová. Autor si své židovství uvědomoval i později, kdy jej z obavy z reakce polských vojáků raději zamlčel. Stal se totiž maskotem polské armády, a i když zřejmě ostatní tušili, že je Žid, přesto se nemohl zbavit strachu, „pravděpodobně neopodstatněného, že by potom se mnou nejednali jako s jedním

---

⁹⁴ Levine, Karen: Hanin kufřík, cit. d., s. 35

⁹⁵ Tamtéž, s. 56

⁹⁶ Tamtéž, s. 48

⁹⁷ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 38

⁹⁸ Tamtéž, s. 40

z nich“⁹⁹ V Polsku, jak je všeobecně známo, byl antisemitismus silně zakořeněn. Děti v polském sirotčinci, kde autor určitý čas pobýval, se často setkávaly s nepřátelským chováním polských katolických dětí, které na ty židovské házely kameny, chtěly je zbít, a přitom je zahrnovaly antisemitskými nadávkami. O situaci, jaká panovala na polském území, se dozvídáme i prostřednictvím Simona Wiesenthala. Zažil zostřené antisemitské nálady již jako student vysoké školy ve Lvově, kde byl poté internován v koncentračním táboře. Některé z horlivých antisemitů tudíž mohl potkávat na ulicích i jako vězeň při cestě do práce: „Sledoval jsem kolemjdoucí. Možná mezi nimi zahlédnu bývalé kolegy ze studií. Poznal bych je okamžitě: jakmile totiž spatřili někoho, jehož lze pokládat za Žida, okamžitě se jim objevila nenávisť ve tváři, přimhouřili oči a opovržlivě stáhli koutky úst. Během studií jsem to vídal až příliš často, než abych na to mohl někdy zapomenout.“¹⁰⁰ Nejbrutálněji zasahovalo proti židovským studentům radikální jádro, složené z jejich vysokoškolských kolegů. Zavedli dokonce tzv. „Den bez Židů“ a vyhlíželi potencionální oběti, tedy ty, kteří si v tento den dovolili vstoupit na akademickou půdu. Jako shrnutí smutné části polských dějin ocitují: „Kde asi teď mohli být ti supervlastenci, kteří neustále snili o ‚Polsku bez Židů‘? Den, kdy tu konečně nebudou Židé, se blížil, jejich sen se stal takřka skutečností. Jenomže tu zároveň již nebylo ani žádné Polsko.“¹⁰¹

Rozdílné politické poměry panovaly v Maďarsku, kde mohli Židé až do roku 1944 relativně svobodně žít, i přes nejrůznější omezení. Německá armáda obsadila Maďarsko totiž až v březnu 1944, ovšem zato okamžitě nastolila vůči Židům totálně fašistický režim, jaký vládl již léta v Německu i v řadě již okupovaných zemích. Rodiče Kateřiny Pošové nebyli zbožní, nepěstovali žádné židovské zvyky a tradice ani nemluvili jidiš. Přesto byla autorka zapsána na židovskou školu, kde se vyučovalo židovské náboženství a taky hebrejšтина. V době, kdy byl zaveden tzv. numeru clausus, tj. jen určité procento Židů smělo být přijato například na gymnázia, se stala autorka jednou ze dvou židovských dívek ve třídě osmiletého klasického gymnázia. Vzpomíná, jak celá parta holek nezávisle na původu navštěvovala židovské zahradnictví: „Ani mě nenapadlo, že snad mezi ně nepatřím nebo že pro ty ostatní spolužačky může být nepatřičné přijít do židovského zahradnictví.“¹⁰² Zamýšlí se nad národností a uvádí:

---

⁹⁹ Tamtéž, s. 111

¹⁰⁰ Wiesenthal, Simon: Slunečnice, cit. d., s. 24

¹⁰¹ Tamtéž, s. 24

¹⁰² Pošová, Kateřina: Jsem, protože musím ..., cit. d., s. 41

„Cítím se jako středoevropská a hlavně pražská Židovka /.../“¹⁰³ Svou „trojjedinou maďarsko-československo-židovskou dušičku“¹⁰⁴ považuje za bohatství a dokonce za určitou výhodu oproti svým spoluobčanům. Svůj vztah k židovství hodnotí autorka jako přirozený. Židovství bere jako úděl, kterého však podle svých slov nikdy nelitovala: „/.../ ani v těch nejhorších dobách, mě nemrzelo, že jsem Židovka, je to pro mě cosi daného, nezměnitelného a možná i důvod k jisté hrdosti.“¹⁰⁵ I přes tuto hrdost se z Pošové stala hluboce věřící křesťanka ještě před deportací do koncentračního tábora. Ve srovnání s Thomasem Buergenthalem autorka poznamenává, že mezi křesťany se nesešla nikdy s posměchem či odmítnutím, tedy s žádným antisemitismem. Zato setkání s ruskými vojáky po znovunabytí svobody bylo poznamenáno z tohoto hlediska varováním jednoho z nich: „Nikdy neříkejte našim, že jste Židovky!“ A na moji udivenou otázku proč se velice rozzlobil: „Copak vy nevíte, jak nás Rusové nenávidí? Jsou to nejhorší antisemiti!“¹⁰⁶

Antisemitismus není v pamětech spojován černobíle pouze s Němci. Autoři, kteří měli možnost setkat se s příslušníky polského či ruského národa, se mu taktéž nevyhnuli. Je těž rozdílný mezi otevřenými projevy této nenávistné ideologie a sledováním z povzdálí. V pamětech ovšem nenalezneme jedinou zmínku o někom, kdo by se proti antisemitismu nějak ohradil, co se nežidovského obyvatelstva týče. Posuzováno z morálního hlediska, nebyli ti, kteří mlčky přitakali, rovni těm, kteří židovské obyvatelstvo hanili slovně či tělesně? Výstižný příklad nalezneme v knize *Slunečnice* spisovatele Wiesenthala, kdy se jeden z raněných německých vojáků osočí na skupinku Židů: „Vy svině židovský, tohle mi udělali vaši kumpáni, ti zatracení komunisti. Však vy už pochcípáte – všichni dohromady.“ Zdá se, že ostatní vojáci jeho názor nesdílejí.¹⁰⁷ Ani jeden se ovšem proti tomuto nespravedlivému hněvu a nenávisti ke skupince vyhublých vězňů neohradí, netroufnou si cokoli říct. Na jediné, čeho se vzdají, jsou soucitné pohledy a gesto nesouhlasu zavrtěním hlavou.

Etty Hillesumová se přímo o antisemitismu nevyjadřuje, i když ho zažila jistě jako všichni Židé v období druhé světové války. Zmiňuje se pouze krátce o animozitě mezi holandskými a německými Židy a dodává, že ona sama nedělá rozdíly ve svém přístupu k člověku. „Mám v sobě tolik lásky, víc, k Němcům i k Holanďanům, k Židům

---

¹⁰³ Tamtéž, s. 38

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 38

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 43

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 131

¹⁰⁷ Wiesenthal, Simon: *Slunečnice*, cit. d., s. 26

i Nežidům, k celému lidstvu, člověk by jí měl také trochu vydat.“¹⁰⁸ O Židech se nezmiňuje pouze jako o obětech, negeneralizuje podobně jako ostatní jednotlivci, a dokonce doufá, že se podaří zapudit špatné jedince ze středu Židovské rady, „/.../ kteří dříve obchodovali se zubní pastou nebo něčím takovým a teď obchodují se Židy.“¹⁰⁹ Je si vědoma zvýhodněné pozice své i dalších z oné rady uvnitř koncentračního tábora a nebojí se zmínit i o těch, kteří tuto pozici zneužívají. Hillesumová se zabývá údělem Židů, jejich „osudem“, který musí nést společně. Autorka dopisů si všímá i atributu onoho židovského humoru, který zůstává u některých nezlomen i v mezních situacích.

Mezi rodiči Lilli Jahnové byl diametrální rozdíl, co se vztahu k židovskému náboženství týče. Její matka vyrůstala v měšťanské židovské rodině se silnou vazbou na židovskou tradici a náboženství. Otec se sice účastnil života liberální Židovské obce v Kolíně, toleroval i náboženské cítění své ženy, ale sám byl spíš racionalistou. Během studia medicíny se Lilli stále víc pohybovala v židovsko-liberálním prostředí, v němž potkala budoucího manžela. Byla to právě matka Lilli, která se nemohla smířit s tím, že by si její dcera vzala nežidovského muže. Ernst byl protestant s jistým sklonem ke katolicismu a možná i proto měla Lilli občas pocit, že kvůli židovství k němu nemá tak blízko. V jednom dopise mu píše: „A že jsem Židovka, /.../ to si budu uvědomovat stále a nic mě nedokáže vytrhnout a vykořenit ze společenství mých otců. /.../ Spíš mám strach, jestli manželství s Židovkou nezpůsobí potíže Tobě – v zaměstnání a v kariéře.“¹¹⁰ Lilli si stále více uvědomovala, jak její židovský původ ovlivňuje její pohled na svět. I když ji její matka varovala před smíšeným manželstvím z náboženských důvodů, Lilli si sňatek prosadila. Autor si všímá i rozdílů mezi německými asimilovanými Židy, mezi něž rodina Jahnových patřila, a Židy, kteří do Německa přicházeli počátkem dvacátých let. „Židé, usazení už dlouho v Kolíně /.../ měli dojem, že jejich společenské uznání a integraci ohrožují cizinci ze štetlů, mnohdy nevzdělaní a nápadní svým zevnějškem.“¹¹¹ Bylo to navíc v době, kdy antisemitismus v Německu již získával novou, masivní podobu. Židé byli obviňováni za vše – za porážku v první světové válce, za tzv. potupný versailleský mír, za hospodářskou krizi a mnoho dalšího. Lillin otec patřil také mezi starousedlíky a jako ostatní i on se obával, že „sílicí proud souvěrců z východu je vodou na mlýn stávajícímu antisemitismu.“¹¹² Již

---

¹⁰⁸ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 35

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 41

¹¹⁰ Doerry, Martin: Mé zraněné srdce, cit. d., s. 47

¹¹¹ Tamtéž, s. 30

¹¹² Tamtéž, s. 30

od roku 1933 v Německu docházelo a antisemitským excesům. Tzv. bojkot Židů poprvé vstoupil jako černý mrak do života manželů, jelikož Ernst byl poprvé konfrontován s ponižováním nacistů kvůli svému manželství s židovskou ženou. „Představte si, včera bojkotovali i mého Amadé za to, že má za ženu mě, Židovku!!! Nedokážu slovy vyjádřit, jak hluboce jsem byla otřesena. A k tomu přistupuje ještě další starost a obava: Jaké to pro nás bude mít následky? Neodvažujeme se vůbec domyslet ...“¹¹³ Od tohoto okamžiku byl manžel Lilli šikanován vícekrát a ona musela jen bezmocně přihlížet. Společenský bojkot Židů dosáhl na malém městě „netušené dokonalosti. Bonsmannovi zakázalo vedení SA vstup do našeho domu!! Že si to nechal líbit? Bez komentáře! Já sama už skoro nevycházím.“¹¹⁴ Ačkoliv díky tzv. smíšenému manželství nemusela, Lilli se raději sama izolovala od okolí. Autor knihy a vnuk v jedné osobě se také ptá: „Proč se Lilli tak stáhla do ústraní?“¹¹⁵ Na malém městě věděl každý, že Lilli je Židovka a ona věděla, že to z okolí každý ví. Ještě stále však díky „smíšenému“ manželství měla určitá privilegia jako byla možnost volného pohybu či nenošení židovské hvězdy. Navenek se Lilli vzdala své židovské víry a přizpůsobila se křesťanskému rodinnému životu. Děti nechali pokřtít jako evangelíky. Objevuje se zde také víra na záchranu při konverzi k jinému náboženství podobně jako u Pošové, jejíž rodiče totiž usoudili, že by je pokřtění možná ochránilo od pronásledování. Pro mnoho integrovaných Židů zřejmě nebyla židovská víra natolik silná a zakořeněná, aby se jí (alespoň zvenčí) nevzdali. Do kostela Lilli ovšem děti neprovázela, sama občas navštívila synagogu v nedalekém městě Kassel. „Na nočním stolku jí ležela židovská modlitební knížka /.../ Děti ji tu a tam pozorovaly, když odříkávala večerní modlitby.“¹¹⁶ Zdá se, že společenská izolace posílila její dosud vlažnější vztah k židovské víře. Všech pět dětí bylo oceňováno jako „položidé“ podle nacistické terminologie, a tak rodiče trpěli strachem o jejich budoucnost. V roce 1935 postihla pokračující izolace i jednotlivé děti, z nichž se rázem staly outsideři a čím dál víc se ptaly. Lilli se o tom zmiňuje svým mannheimským přátelům: „Nalili jsme jim teď čistého vína o jejich původu a zvláštní situaci v rámci společnosti.“¹¹⁷ Lilli byla nucena zřeknout se povolání lékařky, byl jí odebrán titul a musela dodatečně přijmout i nové jméno „Sara“ stejně jako všechny ostatní židovské ženy v Německu (u mužů to bylo jméno „Israel“). Od doby, kdy si Ernst našel

---

¹¹³ Tamtéž, s. 85-86

¹¹⁴ Tamtéž, s. 92

¹¹⁵ Tamtéž, s. 125

¹¹⁶ Tamtéž, s. 94

¹¹⁷ Tamtéž, s. 103

„árijskou“ milenku, která očekávala narození jejich společného dítěte, ještě zesílil tlak stranického nacistického aparátu. Antisemitismus se tu projevoval velmi silně. Jeden z dopisů starosty Immenhausenu, který zaslal svému nadřízenému, je plný výrazů jako „odsun Židovky“, „dosáhnout toho, že by odsud zmizela jediná Židovka, která tady ještě žije.“¹¹⁸ Ernst nakonec tlakům podlehl a Lilli zůstala napospas osudu. Byla vystěhována, všechnen majetek musela přenechat bývalému manželovi a odstěhovat se s dětmi do bombardovaného Kasselu. Dodnes se také neví, zda tím, že si dala po přestěhování na dveře místo štítku vizitku „MUDr. Lilli Jahnová“, vědomě ignorovala diskriminaci či to byla drobná nedbalost, která však měla fatální následky. Doktorský titul byl paušálně odebrán všem Židům a navíc, jak již jsem zmínila výše, všechny židovské ženy musely užívat i křestní jméno Sara. Dvakrát byla předvolána na výslech gestapa, odkud se podruhé již nevrátila. Antisemitismus nežidovského obyvatelstva v Německu byl důsledný, na gestapo totiž přišlo udání kvůli oné vizitce na domě.

Začátek roku 1940 v Československu líčí Richard Glazar jako dobu, kdy návštěvy neárijců nebyly vítány a Židům byl vstup do veřejných prostor až na výjimky zakázán. Na kluzišti, kam ještě mohl, zaslechl autor dívku, kterou znal od vidění, jak říká: „Já se těším, až ty židy votdud nadobro vymlátí.‘ Řekla to náhodou, anebo věděla, že jsem těsně za nimi?“¹¹⁹ Podobně jako Wiesenthal si Glazar všímá silné nenávisti Poláků k Židům. Mluví o tom v souvislosti s těmi několika málo vězni, kterým se z Treblinky podařilo utéci. Podle něj mohli uspět se svým posláním (dát světu vědět), ovšem na území Polska často neuspěli se svými životy právě kvůli míře polského antisemitismu. Tabulka s nápisem „Židům vstup zakázán“ se v jeho díle stává podnětem pro vyprávění vtipu čtenáři viz kapitola 5: Užití prvků komiky v souvislosti s holocaustem.

3.3 Vztah k Bohu na pozadí zla

V Německu probíhá již několik desítek let diskuse, v níž je židovská (či křesťanská) víra v Boží spravedlnost konfrontována s hrůzami holocaustu, dřívějšími židovskými pogromy, válkami a gulagy. Mnoho lidí prožívalo po druhé světové válce otřes víry v Boha, která pro ně před holocaustem znamenala smysl života a jistotu nadlidské spravedlnosti. I mnoho spisovatelů svůj vztah k Bohu přehodnotilo. Mezi nimi například již výše citovaný Elie Wiesel, který byl ve svých sedmnácti letech

---

¹¹⁸ Tamtéž, s. 126

¹¹⁹ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 9

osvobozen z koncentračního tábora Buchenwald. Wiesel se stal po válce autorem řady knih, jejichž společným jmenovatelem jsou rozdílné reakce na skutečnost nevýslovného zla. Ve své novele *Noc* pojednává o ztrátě víry v Boha téměř neliterárním způsobem. Autor prožil v koncentračním táboře jakousi osobní krizi, co se víry týče. Otevřeně se vyznává čtenáři o otřesu a postupné ztrátě víry a hlavní otázka, kterou si pokládá by mohla znít takto: Proč Bůh všechnu tu hrůzu dopustil? I když víru Wiesela potlačilo všudypřítomné zlo v táboře, které tudíž nemohl sloučit s vůlí Boha, neztracoval ty, kteří se k Bohu o to víc upínali. Ovšem nemohl pochopit ty, kteří tragédii chápali za všech okolností jako zkoušku Boha a víry v něj. Byl si ale vědom, že víra může mít tu sílu posílit vůli k životu. Téma napětí mezi pochybami a vírou se neobjevuje ve všech dílech. Zmínku o pochybnostech v souvislosti s vírou nenajdeme kupříkladu v příběhu o Lilli Jahnové, což samozřejmě takové pochybnosti u jiných svědků nevyklučuje. Zatímco u Etty byla víra v Boha od počátku silně zakořeněna, jak cítíme z jejích dopisů, víru Jahnové bychom mohli označit za ne tak zcela zvnitřněnou. Děti a hlavně nejstarší dcera Ilse, jak můžeme odvodit z obsahu dopisů, hledaly v Bohu mnohdy utěšení a oporu. Při vzájemné korespondenci se občas objevuje třeba jen věta typu „Důvěřuj milému Pánubohu!“¹²⁰ nebo „/.../ doufáme a věříme v milého Pánaboha!“¹²¹ či „Moje milá maminečko, musíme se modlit k hodnému Pánubohu, on nám pomůže.“¹²² Vesměs se jedná o opakující se větné formulace, které jsou dodávány ihned za pozdrav, častěji jako součást rozloučení s matkou. Navzájem si tak dodávaly (matka a především její nejstarší dcera Ilse) odvalu a naději, kterou vkládaly i do Božích rukou. Sama Lilli se zmiňuje o Bohu jen velmi poskrovnu v dopisech dětem a přátelům. V posledním dopise dětem, který psala v průběhu deportace, napsala: „Bůh Vás opatruj. Zůstaneme spolu nerozlučně spjati. Srdečně Vás zdraví a líbá Vaše věrná máma.“¹²³

O co méně víru v Boha reflektuje autor ve vyprávění o Lilli Jahnové, o to více na tuto tematiku narážíme v jednom z dalších děl, tedy v dopisech od Etty Hillesumové. Pro ni byla Bible cosi posvátného, zdroj víry i životní filosofie. Bible a Bůh jí byli obrovskou útěchou, jak čteme také v posledním dopise, který psala již během transportu: „Christien, otevírám Bibli na libovolném místě a nacházím: Pán je mým příbytkem.“¹²⁴ Byla jedním z těch, kteří utrpení či nezdary obecně nespojovali s Bohem,

---

¹²⁰ Doerry, Martin: *Mé zraněné srdce*, cit. d., s. 155

¹²¹ Tamtéž, s. 250

¹²² Tamtéž, s. 225

¹²³ Tamtéž, s. 290

¹²⁴ Hillesum, Etty: *Myslicí srdce*, cit. d., s. 184

ale pouze s lidmi: „Život je přece dobrý, nezáleží to na Bohu, že se někdy nedaří, ale na nás samotných. A na tom trvám, i teď, i kdybych byla odeslaná s celou rodinou do Polska.“¹²⁵ Víra se stává pro Hillesumovou neochvějnou jistotou, ke které může od všeho utrpení utéci. Přesto však reflektuje reakce jiných, kteří už pochybnosti vyjadřují: „Jedna stará žena se mě bezmocně zeptala: ‚Můžete mi, *můžete* mi vysvětlit, proč my Židé musíme tolik trpět?‘ To jsem jí vysvětlit nemohla. Jedna žena s čtyřměsíčním dítětem, pro které měla celé dny jen zelnou polévku, řekla: ‚Já říkám jen ‚Ach, Bože, ach Bože‘, ale existuje on vlastně ještě?‘“¹²⁶ Podobný motiv pochybnosti o Boží existenci v souvislosti s nevýslovným utrpením nalezneme i v dalších dílech. U často citovaného Wiesenthala se objevuje dokonce jistá neklidnost nevěřících vůči těm, kterým jejich víra propůjčuje neotřesitelný klid a tu výhodu či nevýhodu zapomenout na okolí nebo je prostě ignorovat. Stojí tu zde proti sobě velmi zbožný Žid Josek a Arthur, jehož životní názor formovala ironie. Josek znal na vše odpověď prostřednictvím své víry, kterou neotřásl ani ty nejhroší okolnosti, zatímco Arthur byl jedním z těch, kteří se víře v Boha v táborových podmínkách spíše vysmívali. Autorovu následující úvahu o víře a Bohu podnítila slova jedné staré paní z ghetta, která vzhledla k nebi a prohlásila vážně: „Ó Bože všemohoucí, vrať se z dovolené a podívej se zase na svou Zemi.“¹²⁷ Sám autor poté zhodnotil svůj přístup k víře následujícími slovy: „Nelze být věřícím ve světě, který v jedinci přestal vidět člověka a neustále mu dokazuje, že už člověk není. Tu takový jedinec začíná pochybovat, přestává věřit, že ve světě existuje nějaký řád, v němž zaujímá určité místo Bůh. Nabývá přesvědčení, že je Bůh na dovolené. Jinak by to všechno tady zkrátka nebylo možné. Bůh musí být pryč a nemá žádného zástupce. Slova té staré paní mnou nemohla oťrást. Vyslovila jen to, co jsem cítil již dávno.“¹²⁸ Postoj Hillesumové je opačný – i přes utrpení je stále přesvědčena o existenci Boha, o jeho lásce: „Od Leguyta jsem dostala dopis, který mě zasáhl, /.../ Doplnil dr. Korffa: ‚A přesto láska Boží existuje.‘ Podepisuji to v plném znění, teď to platí mnohem víc než jindy.“¹²⁹ V dopisech se autorka vyznává ze svého těsně spjatého života s Bohem a v Bohu: „Můj život se stal nepřetržitým rozhovorem s tebou, můj Bože, velkým

---

¹²⁵ Tamtéž, s. 104

¹²⁶ Tamtéž, s. 91-92

¹²⁷ Wiesenthal, Simon: Slunečnice, cit. d., s. 13

¹²⁸ Tamtéž, s. 14

¹²⁹ Hillesum, Etty: Myslicí srdce, cit. d., s. 108

dialogem. /.../ Také večer, když ležím v posteli a odpočívám v tobě, můj Bože, mi někdy tečou slzy vděčnosti a to je moje modlitba.“¹³⁰

V příběhu o Haně Bradyové není vztah k Bohu reflektován. Sourozenci spíše spoléhali jeden na druhého, než-li na přízeň vyšší instance.

Thomas Buergenthal ve svém svědectví zmiňuje Boha pouze jednou, a to jako jeho popření v souvislosti s nevýslovným utrpením. Utrpení matky a Thomase dosáhlo vrcholu za druhé světové války i po ní, než se shledali a zjistili, že otec nepřežil. Navíc zemřel jeho druhý otec, jak doktora Leona Reittera sám nazval, v pouhých osmačtyřiceti letech. „To bylo podruhé, kdy jsem ztratil otce a maminka manžela. Tehdy jsme oba usoudili, že na nebi není Bůh, protože jaký Bůh by dopustil, aby tak dobrý člověk zemřel tak mladý /.../ a způsobil tolik utrpení doléhajícího na jednu malou rodinu.“¹³¹

O skutečnosti, že se Kateřina Pošová stala ještě před deportací do koncentračních táborů hluboce věřící křesťankou, jsem se zmínila již výše. Uvádí, že víra v Boha jí byla nesmírnou útěchou v lágrech, neboť tehdy upřímně věřila, že všechno, co ona a ostatní vězni prožívají, je Boží trest za jejich hříchy. Snažila se o tom ve své dětské naivitě a v zajetí silné víry přesvědčit i ostatní spoluvězeňkyně. „Dodatečně se divím, že mě mé spoluvězeňkyně neukamenovaly, když jsem něco takového řekla nahlas. Ale já to myslela naprosto vážně a asi mi to opravdu pomohlo přežít. Tím, spíš, že jak už řečeno, své židovství jsem si skoro vůbec neuvědomovala.“¹³² Jak vidíme, víru zde autorka uvádí jako jeden z faktorů, který jí pomáhal snášet bestiální realitu koncentračních táborů. Neporozumění, ostré hádky nebo i výsměch v rámci ojedinělých náboženských diskusí – to vše prožila Pošová při obhajobě své víry. Její víra zůstává neoblomnou a navíc se v prostředí lágru stává ostrůvkem útěchy a opory, podobně jako u Hillesumové. „Ale já svoje přesvědčení nevzdám ani za nic!“¹³³ Kateřina nezůstala věřící, svou víru ztratila. Ovšem na rozdíl od mnoha ostatních, neztratila ji (ani o ní nepochybovala) během pobytu v koncentračních táborech a při všem tom utrpení, bez otce, zanedlouho i bez matky. Sama se o své tehdejší víře v knize vyjadřuje jako na náboženském „poblouznění“, které jí přešlo v okamžiku, „kdy jsem pak poprvé vešla do našeho kostela na nedělní bohoslužbu. Sedla jsem si vzadu do kouta a rázem jsem pochopila, že maminka už tam se mnou

---

¹³⁰ Tamtéž, s. 155

¹³¹ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 153

¹³² Pošová, Kateřina: Jsem, protože musím ..., cit. d., s. 60

¹³³ Tamtéž, s. 74

nikdy nepůjde. Neplakala jsem, ale cítila najednou hroznou prázdnotu, jakési tupé nic.“¹³⁴ Ono opravdové utrpení totiž neskončilo pro přeživší svědky holocaustu osvobozením lágrů a kapitulací Německa. Mnozí se ztrátou nejbližších či blízkých vyrovnávali ještě dlouho poté.

Richard Glazar nám podává ve svém vyprávění široký obraz možných nuancí, jak k Bohu přistupovali vězňové. Jeho osobní stanovisko se odvíjí od prožitého v koncentračním táboře. Po těchto zkušenostech se jeho vztah k Bohu nejeví jednoznačně odmítavě: „Z Treblinky vím, že tam nahoře nikdo a nic není, nemůže bejt – žádněj fousatej starej ani střelec života, co pořád míří. To já jen tak si někdy sám pro sebe bájím, když mě něco povznáší. /.../ ale modlím se, spínám v duchu ruce jako tehdy na strážnici, nebo tuhle, když nás stavěl ten uniformovanej – a přece sem se zařek, že už se modlit nebudu, už nikdy neřeknu ani panebože ...“¹³⁵ Autor dává prostor také k vyjádření jiných postojů, co se víry týče. Nalezneme tu vlažné postoje k víře, ale i nezlomnost víry zejména u pravověrných Židů. Pravověrní Židé, kteří uměli hebrejsky, zpívali často hebrejské písně, v nichž se obraceli k Bohu. V jejich obsahu cítíme utrpení židovského národa, k němuž docházelo nejen v koncentračních táborech, ale mnohem dříve. Ve Španělsku za Isabely Kastilské pálili Židy a jiné nevěřící ve znamení kříže, ještě ne hákového. Pronásledování Židů nacisty, jejich utrpení a pálení mrtvol v Treblince se mnohým jeví jako analogie pronásledování a pogromů během dějin židovského národa. Píseň stará čtyři a půl století zaznívá v jednom z baráků v lágru ve výjevu plamenů, které barví rudě noční oblohu: „Eli, Eli – Jediný, proč jsi nás opustil? Uvrhli nás do ohně a do plamenů, jimi nás mučili. Tvého Svatého písma se však nikdo nechtěl vzdát!“ Salve lká a žaluje.“¹³⁶ Žalují Bohu i Boha, přesto však vnímají Boha jako jedinou možnou spásu ve chvílích nejhorších. O možném oslabení vírou se zmiňuje jeden z vězňů. Odvěká úmluva s Hospodinem, že Židé jsou tím vyvoleným národem a že násilí patří jen Bohu se stala možným faktorem často zmiňované židovské nečinnosti. Důvěra v Boha jakoby přebíjela důvěru v instinkt, vlastní rozum a smysly člověka. „A právě tady u nás bylo nejvíc těch, kteří věřili, že Hospodin činí všechno podle úmluvy. Nepřátele zahubí a mne nebo aspoň mé děti nechá naživu. A nevyvolil si nás, abychom byli jeho mečem.“¹³⁷ Tento člověk se stal jedním z těch, kteří ke své víře již přestali

---

¹³⁴ Tamtéž, s. 134

¹³⁵ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 309

¹³⁶ Tamtéž, s. 50

¹³⁷ Tamtéž, s. 134

přistupovat jako k jedinému východisku, což dokazuje i fakt, že David Brat se stal jedním z organizátorů povstání v Treblince.

3.4 Dobro a zlo v mezní situaci

3.4.1 Prostor pro hrdinské činy a vzpouru

Na základě dvou knih *Stihnout to před Pánembohem* a *Varšava 44. Povstání* a tedy dvou událostí z nedávné minulosti – povstání ve varšavském židovském ghettu v roce 1943 a varšavského povstání o rok později – se Tzvetan Todorov zamýšlí nad hrdinstvím. Hrdinu nám představuje jako člověka, který „V situaci, která v očích obyčejného člověka neposkytuje žádnou možnost volby, kde je prostě nutné sklonit se před okolnostmi, se hrdina nesmíří s touto zdánlivou daností a kromobyčejným činem vzdoruje osudu.“¹³⁸ Jeho atributy nazývá *heroickými ctnostmi*. K člověku-hrdinovi patří neodmyslitelně odvaha, projev svobodné vůle i za cenu vlastního života. Takový člověk je připraven bojovat za určitý cíl, většinou za abstraktní hodnotu. Ve svých úvahách se dostává k rozdílu mezi *heroickými* a *všedními ctnostmi*. Srovnává tu i způsob, jakým jsou tyto významné události dějin vyprávěny. Po přečtení obou příběhů přišel k závěru, že vyprávění o povstání v ghettu, jemuž velel Edelman, postrádá nenávisť k nepříteli, patetičnost a vypjatý tón, jakým je líčeno hrdinství Poláků v boji o Varšavu. Tyto elementy ve vyprávění Glazara také nenajdeme. Heroické ctnosti i ty všední Todorov vidí jako „volní akty, příklady osobního nasazení, kdy člověk odmítne přijmout zdánlivě nezměnitelnou danost.“¹³⁹ V táborech se vyskytly případy hrdinství, ale ti, kterým se podařilo uniknout smrti, se shodují, že byly nesmírně vzácné. „Nejvzácnější byly útky z vlaků a vyhlazovacích táborů a téměř vždy je podnikali mladí lidé, kteří již neměli v době útěku nejbližší příbuzné.“¹⁴⁰

Takové skutky spojené s povstáním v koncentračním táboře nalezneme pouze v jednom ze šesti vyprávění, a to v knize *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky* Richarda Glazara. Myšlenky na útěk, vzpouru a později již konkrétní činy organizované skupiny v Treblince se linou celým dílem. Jedny z prvních myšlenek na útěk se objevují již během transportu do ghetta v Terezíně. V koncentračním táboře Treblinka autor zvědavě a s určitým napětím pozoroval reakce nově vybraných vězňů z transportu. Toužebně čekal, že někdo něco podnikne, že se vrhne na esesmany, že akt útisku

---

¹³⁸ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 13

¹³⁹ Tamtéž, s. 23

¹⁴⁰ Hilberg, Raul: Pachatelé, oběti, diváci, cit. d., s. 157

proměnění v akt svobody i za cenu obětování vlastního života. Na druhou stranu přiznává, že pocítil určitou úlevu, když se nic z jeho představ nestalo. „Je tedy stejnej srab jako já, jako všichni tady /.../ Když je takhle každej stejnej, když sme takhle všichni srabi, tak třeba nikdo není srab ...“¹⁴¹ Glazar patřil k těm, díky nimž se uskutečnilo nejen povstání v táboře. Již před jeho vypuknutím bylo společnými silami organizovaného odporu proti nacistům vypraveno ven z tábora několik vězňů s určitým posláním: „Pokusí se o útěk, pomůžeme jim a oni budou mít za úkol povědět venku o Treblince, vydat svědectví tajné organizaci ve varšavském ghettu.“¹⁴² To bylo v době, kdy varšavské ghetto ještě existovalo a byly z něj vypravovány další transporty do Treblinky. Vězni dávali všanc své životy, aby varovali. V případě, že byli dopadeni, čekala je útrpná smrt. A zdaleka ne všechny útoky z tábora se povedly. V knize se před čtenářem rozprostírá úděsná scéna – trest pro zadržené uprchlíky. Není divu, že takové dva případy udusily pocit vítězství ve skupině kolem Richarda Glazara a zlomili na čas jejich odhodlání k povstání a případnému útěku z Treblinky. Trest za útěk se rovná rozsudku smrti. Ovšem toto je příležitost uspořádat hrůznou podívanou pro vězně jako odstrašující příklad. Pověšení za nohy hlavou dolů na trám na místě, kde zůstanou až do posledního dechu vystaveni očím svých spoluvězňů. Přesto jeden sebere poslední síly k výzvě: „Nejdřív se ozve chropot a z něho vyrazí slova modlitby, bojového volání. A teď jeden sebou křečovitě hne, jako by se strašlivě vzepřel na rukou svázaných za zády, a zařve: „Co vás tady drží! Odhodte to žrádlo a myslete na pomstu!“¹⁴³ K odkazu umírajícího a nezlomeného vězně se přidávají další. „Jednou – nebylo to prý tak dlouho předtím, než jsme do Treblinky přijely my – sebral jeden přece jen všechno, co v něm zbylo, a vrhl se s nožem na čepici s lebkou a hnáty. Po oddělaném esesmanovi pojmenovali potom ubikace ukrajinských vachmanů na Max Biala-Kaserne. /.../ Ten, kdo ho probodl, se jmenoval Berlinek nebo tak nějak a měl prý v sobě ještě sílu a odvahu, protože přijel domů do Polska z ciziny, kde dlouhá léta žil. Dopadl dobře – ubili ho na místě.“¹⁴⁴ U Richarda Glazara se opakovaně vynořují myšlenky na pomstu jako dialog se sebou samým. Představuje si smrt alespoň jednoho esesmana, když se domnívá, že nastala jedinečná příležitost pro takový čin, která se už nebude opakovat. Tyto představy ovšem zůstávají nenaplněny. „/.../ proč aspoň tohle nekopnu do břicha, nehodím mu pásek vod kabátu kolem krku, až vyvalí voči jako tamten

---

¹⁴¹ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 40-41

¹⁴² Tamtéž, s. 37

¹⁴³ Tamtéž, s. 68

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 88

z transportu, co sme ho vodtáhli do lazaretu? – A co bys tím docílil, komu bys tím pomoh? Ty druhý by na tebe koukali, ani by se nehnuli. Pak hned utéct? Kudy, kam? To je nesmysl, hned tě mají, pověsí tě za nohy hlavou dolů, nahýho – nebo ještě něco horšího. Leda že by ses sám hned voddělal ...“¹⁴⁵ Další odkaz zanechal vězeň přímo napojený na organizaci budoucí vzpoury, doktor Choronzkycki. Jeho příběh je příběhem volby důstojnější smrti, než která by ho očekávala jako trest za odhalení. Byl zapojen do plánované vzpoury. S jeho pomocí se pašovaly a shromažďovaly peníze z velké kasy od tzv. goldjudů.¹⁴⁶ Náhodou objevil jeden z esesmanů u doktora mnoho peněz jen tak narychlo nacpaných v kapsách u kalhot. Doktor věděl, že toto odhalení znamená jeho smrt a rozhodl se proto vrhnout se alespoň na nenáviděného esesmana. Byl ubit k smrti, ale zanechal odkaz, podobně jako mladý Žid z transportu. Zvolil svou smrt důstojně, bojem s aktérem zla a teroru. Nejsilněji však zapůsobil odkaz vybraných vězňů z transportu z varšavského ghetta. Podzemnímu hnutí se podařilo propašovat do ghetta zbraně. Zbývající Židé se vzbouřili, neboť už věděli, že je čeká pouze Treblinka. „Bojovaly ženy, starci. Čtrnáctiletí kluci s lahvemi benzínu v rukou křičeli: ‚Zemřeme, ale naší rukou zahyne aspoň jeden Němec!‘“¹⁴⁷ Odkaz, který nabádá zbavit se naděje a bojovat, ukázat světu i sobě, a to i za cenu vlastního života. Hlavní organizátoři položili životy během povstání v Treblince. Tyto činy lze nazvat hrdinskými, jelikož aktéři své vlastní životy obětovali vědomě a pro dosažení cíle. Za organizovanou vzpourou totiž stáli především ti, kteří měli vytčený cíl – nebo-li bojovali za abstraktní hodnotu, jak uvádí Todorov – a to hlavně: „dát světu vědět“. Jak ale čteme později, mnozí nechtěli utíkat, chtěli zemřít a zůstat tak se svými nejbližšími, kteří byli zavražděni. Rozhodli se ovšem nejt jako ovce na porážku a zvolit si důstojně svou smrt. Přitom pomohli několika vězňům (mladým a svobodným) uniknout vražedné mašinérii a podat svědectví. Richard Glazar a jeho věrný přítel Karel Unger byli jedni z mála, kteří díky vzpouře z tábora unikli, což ještě automaticky neznamenalo, že přežijí. Prostřednictvím dialogu uprchnuvších osvětluje autor čtenáři retrospektivně jednání většiny organizátorů povstání. „„Nejvíce tomu asi dal Standa Lichtblau s tím benzinovým tankem. Von to říkal, že vod ženy a dítěte, co sou tam vedle, už nikam utíkat nebude. To voni vlastně všichni, co byli starší a přijeli tam s rodinami a co to organizovali ...‘ /.../ ‚Člověče,

---

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 82

¹⁴⁶ Židé, kteří byli vybráni do tzv. velké kasy správy tábora. Jejich úkolem bylo shromažďovat cennosti (zlato, diamanty, bankovky ...) nalezené u obětí.

¹⁴⁷ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 186

voni snad museli bejt rozhodnutý neutíkat, a přitom nás mladý, poslat pryč.‘ /.../“¹⁴⁸ U mnoha, kteří se vzbouřili se tedy jednalo o volbu vlastní důstojné smrti, pomstu za nejbližší a umožnění útěku několika, kteří vydají svědectví. Todorov rozlišuje hrdinské a všední ctnostmi právě na základě rozdílného přístupu k volbě smrti. U heroických ctností „se smrt nakonec stává hodnotou a účelem, neboť ztělesňuje absolutno dokonaleji než život.“ U všedních ctností je tomu jinak – „Tady představuje naopak prostředek, nikoliv cíl: poslední zbraň jedince, který touží stvrdit svou důstojnost.“¹⁴⁹ Hrdinské činy se tu bezpochyby objevují – kupříkladu pomoc kamarádům dostat se ven z tábora. Todorov si ve svém bádání všímá příběhu Rudly Masárka s vzezřením pravého Vikinga, který svou židovskou ženu následoval dobrovolně do Treblinky. Vzápětí ji nacisté zavraždili. Po počátečním ochromení se přidá ke skupině připravující vzpuru. Po jejím vypuknutí se rozhodne zůstat a krýt útek ostatních. Vědomě šel na smrt. Podobně jako ti, kteří se po ztrátě ženy a děti rozhodli neutíkat a bojovat až do konce, aby ti druzí (jako například Glazar či Unger) dostali šanci na život, který oni již nechtěli. Stali se hrdiny tím, že se rozhodli pro smrt v boji s nepřítelem a obětovali své životy pro dobro jiných. Podobně jako Židé z varšavského ghetta stvrdili vzbouřivší se vězni svou příslušnost k lidskému rodu, než aby se stali glorifikovanými hrdiny. Stvrzením toho, že vězni ještě zůstali lidmi schopnými se postavit zlu, mohou být i tato slova autora: „Druhého srpna devatenáct set čtyřicet tři. Vpředu, někde u našich obytných baráků padne výstřel, chvilka ticha – prásk – jeden granát, druhý, třetí, vidím, jak vybuchne vpředu na dlážděné cestě – /.../ Josek a Herek mají v rukou jejich pušky – ‚Revoluce – konec vojny!‘ – druhá část hesla má zmást vachmany. ‚Hurá!‘ – nejdřív jednotlivě, nesměle – sám to nemohu dostat z prsou, chrčí mi to v krku, teď to konečně prorazí – hurá! – spojuje se, sílí, sborové táhlé hurá – a Treblinkou zní křik, jaký z ní dosud nevzešel – křik člověka ...“¹⁵⁰ Plně se ztotožňuji se závěrečnou formulací Todorova při jeho úvaze nad hrdinstvím. Nejen povstání v bezvýchodné situaci stvrzuje lidskou důstojnost. „Neboť důstojnost je vždy a výlučně věcí jednotlivce, nikdy ne skupiny nebo národa. A k očištění cti není pokaždé nezbytně nutná krev nepřítele.“¹⁵¹ Takový příklad nám poskytuje i kniha *Hanin kufřík*, kde se autorka zmiňuje o muži, jenž se rozhodl, že se nepodrobí rozkazu vystříhnout žlutou Davidovu hvězdu. Jako výraz odporu vůči dalšímu omezení práv a svobod si viditelně přišpendlil celý čtverec

---

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 242

¹⁴⁹ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 24

¹⁵⁰ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 236

¹⁵¹ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 35

látky. Zachování jeho důstojnosti ovšem mělo fatální následky. „Jeden z nacistických úředníků Nového Města si tohoto drobného rebelského činu ihned povšiml. Rozzuřilo ho to. Prohlásil, že Nové Město musí být ‚judenfrei‘, vyčištěno od Židů, a to okamžitě.“¹⁵² Takový čin můžeme nazvat (malou osobní) vzpourou, ale cítíme, že se jedná o jiný druh vzepření se, než u Glazara. Etty Hillesumová se zmiňuje o „společném heroickém gestu“.¹⁵³ Při prvních transportech po jedné z bleskových razíř čekali vybraní lidé na transport pouze v pantoflích a ve spodním prádle. Ostatní se svlékli též, aby je vybavili oblečením na cestu do Polska. Než hrdinský čin jako takový se jedná o další všední ctnost, a to projev svobodné vůle spojený se starostlivostí o druhého člověka. Povstání v Treblince bylo statečnou odpovědí na situaci, která byla bezvýchodná. Bojem proti nepříteli použili povstalci zbraně a násilí, což například Etty Hillesumová rezolutně odmítá. I ona se dokázala zachovat lidsky a svobodně, ovšem bez použití prostředků, které používal nepřítel. „Člověk se však nemusí vzbouřit se zbraní v ruce, aby zůstal člověkem, aby si zachoval důstojnost nebo prokázal touhu po svobodě; /.../“¹⁵⁴ Ovšem většina těch, kteří organizovali povstání v Treblince zde zůstali, zemřeli v boji a podstoupili tu nejvyšší oběť. Obětovali vlastní životy, ať už ve prospěch konkrétních jedinců či nějaké abstrakce, tudíž tyto činy náležejí k hrdinským ctnostem.

3.4.2 Vřední ctnosti

Vřední ctnosti je termín pocházející „z pera“ Tzvetana Todorova. Mezi všední ctnosti autor řadí *důstojnost*, *starostlivost* a *aktivitu ducha*. Jak zjistí každý čtenář tohoto druhu literatury, zlo a teror jsou převažujícími motivy v memoárech pojednávajících o nacistické genocidě. O to vzácněji se jeví případy dobra, svobodné vůle a starosti o druhého člověka na místě, které je chce za každou cenu vymýtit. Nebudu jako Todorov členit jednotlivé všední ctnosti do samostatných kapitol. Mým záměrem je všimnout si, které z těchto ctností se objevují v šestici memoárů a jakým způsobem jsou zde ztvárněny. Všimám si jednotlivých příkladů tohoto typu chování především v mezních situacích, tedy v ghettech a koncentračních táborech. Oběti jsou jednou ze tří skupin lidí, u kterých hodlám příklady takového chování hledat. Analogicky budu postupovat v případě pachatelů a svědků.

---

¹⁵² Levine, Karen: Hanin kuffřik, cit. d., s. 49

¹⁵³ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 64

¹⁵⁴ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 34-35

V každém ze šesti svědectví se objevuje vzpomínka na poskytnutou péči, ochranu, radu od druhého. Někdy stačil pouhý pohled či úsměv.

3.4.2.1 Oběti

Vypůjčím si otázku Todorova: „Cožpak není dobře známo, že v tomto směru tábory odhalily jednu prostou a smutnou pravdu, že totiž v mezních podmínkách není vidu ani slechu po jakémkoliv morálním jednání, že lidé se promění ve zvířata a nelítostně bojují o přežití, způsobem všichni proti všem? Ano, tento názor nalezneme hojně ve vyprávění přeživších. Takové chování, které doprovází lhostejnost, absence soucitu s utrpením druhého i absence pomoci, převaha pudu sebezáchovy nad morálními postoji. Málokdy se objeví zmínky o agresivních výpadech vězňů, desatero přikázání se však silně modifikovalo v prostředí, v němž platí vlastní zákony a pravidla. Ovšem vedle příkladů, které ilustrují zánik mravního citu, najdeme i takové skutky a postoje, které vypovídají o opaku. Jak ukazují jednotlivá vyprávění, bylo obrovskou výhodou, když se člověk v ghettu či v koncentračním táboře mohl o někoho opřít, na někoho se spolehnout a někomu důvěřovat. Mohlo se jednat o osoby nejbližší, rodinu a blízké přátele, ale i o zcela cizí lidi, kteří projevíli starost o druhého a dotyčným pomohli, jako by byl součástí jejich vlastní rodiny.

Hana Bradyová měla takovou oporu ve svém bratrovi, předtím než odjel z Terezína do Osvětimi. Starostlivost a oddanost byla u sourozenců vzájemná. Jiří cítil povinnost se o svou mladší sestru postarat a Hana mu jeho snahu oplácela. Ještě před deportací se dětí ujal jejich strýc. Jelikož nebyl Židem, nestal se přímým terčem nacistů. I přes varování gestapa a hrozící tresty za poskytnutou pomoc Židům si vzal sourozence k sobě. Společně se svou ženou se o ně starali až do doby deportace. V Terezíně byli sourozenci na nějaký čas odděleni, což byla pro Hanu velká rána. Starší dívky ji však vzaly pod svá ochranná křídla. „Měly s ní soucit, byla sama na celém světě, bez maminky a tatínka, bez bratra.“¹⁵⁵ V dětském domově L140, kde byla Hana internována, se našel určitý prostor pro tajné hodiny šití, hudby i výtvarné výchovy. Bylo velmi obtížné sehnat materiál na kreslení a malování. V osobě učitelky výtvarné výchovy, malířky Friedl Dicker-Brandeis, která se nyní též ocitla ve vězení, se snoubila starostlivost s aktivitou ducha. „Víc než cokoli jiného si však malířka přála, aby děti alespoň v jejích hodinách na chvíli zapoměly na násilí, které je obklopovalo. /.../

---

¹⁵⁵ Levine, Karen: Hanin kuffík, cit. d., s. 73

Opravdovým zážitkem pro děti bylo, když je malířka vzala na střechu budovy a ony byly blíž k obloze.¹⁵⁶ Při jednom sčítání vězňů, které se odehrávalo po dobu osmi hodin na rozsáhlém poli za Terezínem v řezavém větru, už Hana neovládla své zoufalství. „Rozplakala se. Anička jí podstrčila maličký kousek chleba, který schovávala pod kabátem. ‚Sněž to, Hano,‘ naléhala tiše. ‚Uleví se ti.‘ Ale Hana nepřestávala plakat. Starší kamarádka se k ní naklonila. ‚Dobře mě poslouchej,‘ zašeptala. ‚Jsi nešťastná a máš strach. Přesně takové nás chtějí nacisté vidět. Všechny. Nesmíš jim to dopřát, Hano. Nesmíš jim dát, co chtějí. Musíme být silní. Utři si slzy a tvař se statečně.‘ A Hana to kupodivu udělala.“¹⁵⁷ Díky této výzvě ke statečnosti uprostřed chaosu, násilí a utrpení, se poráženecké a zoufalé chování proměnilo v chování důstojné i v nedůstojných podmínkách.

Když Kateřina Pošová vypráví o pomoci uprostřed koncentračního tábora Kaiserwald či Glöwen, zmiňuje velmi často jednu ženu, „tetu Ági“, která se o ni nezištně starala jako o vlastní dítě. „Měla dva syny, kteří byli taky bůhvíckde v lágru, a když jsem se jí jednou zeptala, proč vlastně je na mě tak hodná, řekla mi, že si je jistá, že když ona se stará tady o mě, tak se tam někde o ty její kluky určitě někdo jiný stará taky. Po válce jsem se dozvěděla, že se nevrátili ...“¹⁵⁸ V jednom z dopisů se autorka vyznává ke své vděčnosti k této ženě, která projevovala starostlivost i v době, kdy byla sama nemocná. Stala se pro ni náhradní matkou. Polský politický vězeň a šéflékař na revíru v jedné osobě, byl tím, který Pošové zachránil život. „Beze slova sundal mně a ještě jedné dívce /.../ z postele ceduli s chorobopisem a řekl nám, že jsme propuštěné, aniž nám něco vysvětlil.“¹⁵⁹ Věděl totiž, že večer toho dne se bude konat selekce mezi nemocnými. Skutečnost, že tento člověk jí v daný okamžik zachránil život, pochopila a plně si uvědomila až po válce. Podmínky v koncentračním táboře Glöwen byli nesrovnatelné s obrovskými vyhlazovacími tábory, jakými byli například Osvětim či Treblinka. Konkrétní firmy si zde cíleně udržovaly neplacené pracovní síly v lidštějších životních podmínkách. Kateřina zde proto mohla rozvinout (dokonce i za podpory vedení tábora) své umělecké nadání. Velkou výhodou se pro ni stala znalost německého jazyka a také paradoxně to, že byla zdaleka nejmladší. Díky jejímu svým způsobem výjimečnému postavení měla příležitost k aktivní duševní činnosti, díky které se od života v lágru vždy alespoň na chvíli vzdalovala. Začala kreslit a psát si deník formou

---

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 76-77

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 86

¹⁵⁸ Pošová, Kateřina: Jsem, protože musím ..., cit. d., s. 62

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 57

dopisů svému otci do sešitu v oranžových deskách, který si „koupila“ z ušetřeného chleba. „Víš, tatínku, nemohu Ti popsat to blaho, když jsem vzala zase do ruky tužku, barvičky, pravítko. A povedlo se mi něco takového, co jsem si doma netroufala ani zkoušet.“¹⁶⁰ Touha setkat se opět s rodiči a snaha pokračovat v kreslení, této aktivitě ducha, posilovaly autorčinu vůli uzdravit se, vydržet a dostat se domů.

Kromě povstání, které jsem pro jeho výjimečnost v šestici pamětech zařadila do samostatné kapitoly, i když se jedná také spíše o příklad všedních než heroických ctností, nalezneme u Glazara i příklady další. Například z názoru Glazara a jeho chování při střetu s esesmanem můžeme vycítit, že se nechtěl ani při selekci vzdát své důstojnosti. „To tak, škemrat a k tomu ještě ruce nad hlavou. Sám se prohlašuje za to, za co nás pokládají. A už ho bičují z řady.“¹⁶¹ Přátelství na takovém místě jako byl koncentrační tábor bylo vzácné, přesto existovalo. Nejen Glazar se o něm zmiňuje. On sám měl přátele, kteří se o něj postarali, schovali ho, když byl nemocný. Unikl tak selekci a plynové komoře. Na jiném místě v textu se odehrává vnitřní monolog autora, který uvažuje nad chováním některých spoluvězňů vůči jeho osobě: „/.../ proč vy ste mně taky dával z té vaší ukrajinský zupy? A proč mě někteří z vás nemají rádi, že sem jako něco lepšího, a ti starší zase se mnou dělají, no, jako bych byl z jejich rodiny prvorozenej syn, co má mít lepší osud - /.../“¹⁶² Rozdělení se o potravu je zřejmě v táboře nejjednodušší, ovšem také velmi důležité, jelikož drtivá většina vězňů trpěla nedostatkem a umírala hlady. Mnozí se nedokázali dělit, ani nemohli, jelikož hlad byl obrovský. V Treblince se našel i malý prostor pro aktivitu ducha v prostoru dílen po deváté hodině večerní. „Uvnitř bývá zábava a také teplá kamna /.../ Edek hraje na harmoniku, malý zrzavý Schermann na housle, Salve zpívá. Ostatní postávají kolem dílenských stolů.“¹⁶³ Ovšem je pravda, že k této aktivitě a „společnosti“ měli přístup spíše ti, kteří v táboře něco znamenali a měli obličej a jméno. Ti se mohli na nějakou dobu vzdálit kruté realitě v barácích a vytvořit si iluzorní ostrůvek vládnosti, klidu a umění. Často ovšem takové postavení vyžadovalo zřeknutí se starostlivosti o druhé, jakéhokoliv citu a chladnou vypočítavost, strategii přežití. V táboře se velmi často tvořily skupiny, které spojovala příslušnost k národu, jazyku či politickému smýšlení. Skupinu kolem Glazara spojoval stejný (či podobný) jazyk – čeština a slovenština a později navíc i napojení se na organizaci povstání. V knize můžeme číst dialog mezi

---

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 70

¹⁶¹ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 137

¹⁶² Tamtéž, s. 182

¹⁶³ Tamtéž, s. 91

příslušníky této skupiny. Jeden se svěří, že má špatné svědomí, že se dělí jen mezi sebou. Zde narážíme na problém nemožnosti rozdělit se se všemi. Starostlivost totiž nemůže nikdy obsáhnout všechny lidi v táboře, což je patrné i z reakce dalšího vězně: „,Tak se podívej, až příště zase ňáký kroupy seženem, tak se s tím postav do prostředka baráku a dávej všem, co chcípaj. Ale to ti povídám, dávej každému po jedný kroupě, aby se na všechny dostalo, a na tebe a na mě taky.“¹⁶⁴

Co se Lilli Jahnové týče, v korespondenci s jejími dětmi cítíme onu vzájemnou starostlivost, mateřskou lásku, která je dětmi opětována. Děti průběžně vypravovali matce s láskou balíky s potravinami i šatstvem. Matka měla při své internaci v táboře v dětech jak materiální tak i duševní oporu. „Mojí ohromnou a jedinou radostí tady jsou Vaše dopisy a pozdravy /.../“¹⁶⁵ V dopisech se objevuje zmínka o „dobrém člověku“, který matce daroval známky a obálky a pomáhal jí propašovat necenzurované dopisy z tábora, což je pouze naznačeno větou: „/.../ a zítra se rovněž postará o tyto řádky.“¹⁶⁶ Pašování dopisů byl jeden z odvážnějších činů. Díky tomu mohla Jahnová psát dětem častěji a hlavně zmiňovat i věci, které by cenzurou neprošly. V jednom z dalších dopisů nám nevědomky ukazuje, jak skromnou, starostlivou osobností byla, jelikož se o potraviny podělila i s přítelkyněmi v táboře. „Moje milé děti, tenhle týden jste mě ale tak rozmazlovaly, až je mi z toho úzko. /.../ dnes v neděli mně díky Vaší dobrotě nechybělo vůbec nic, i pár mých zdejších kamarádek leccos z toho dostalo.“¹⁶⁷ Měla radost z každé maličkosti, i když balíky, které jí děti v nuzném válečném období posílali, maličkostmi nazvat nelze. Pravidelně dětem za balíky děkovala, ovšem největší radostí byly dopisy od nich. Svou starostlivostí a dobrotou si dokázala získat i důvěru spoluvězeňkyň, neboť se jí dařilo je rozptýlit díky svému kulturnímu rozhledu a vzdělání, půjčovala jim své knihy, noviny či časopisy, které jí děti občas posílaly. Autor uvádí, že se v táboře starala o mladé ženy, většinou ruské či polské dělnice i z lékařského hlediska a asistovala prý i při několika porodech. Samotné dopisy a způsob, jakým je píše matka dětem, jsou důkazem o starostlivosti. I když jistě trpěla zimou, hladem a přítomným násilím, nedala dětem nic z toho znát, aby je ušetřila případných starostí, smutku a bolesti. Snažila se děti uklidnit a vyzdvihovala spíše to pozitivní. „/.../ a nemysli, že jsem pořád jen smutná. To vůbec ne, a když dostanu Vaše milé, krásné a něžné dopisy, jsem dokonce moc hrdá a veselá a tak vděčná! A i tady se

---

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 123

¹⁶⁵ Doerry, Martin: Mé zraněné srdce, cit. d., s. 162

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 162

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 178

dozvídám věci vlídné, i tady je náklonnost a dobro.“¹⁶⁸ Jak jsme si mohli všimnout už výše, Jahnová byla ženou vzdělanou a značně duchem aktivní již před deportací. V jednom z posledních dopisů vyjadřuje vděčnost za minulé kulturní zážitky a četbu literatury, z nichž v táboře mohla čerpat duševní sílu. „Mé zážitky z umění, vědomí o jejich existenci mi v těchto těžkých měsících často pomáhají překonat všechno zlé a skličující, to mi věřte.“¹⁶⁹ Umění jí nemůže poskytnout úlevu v bolestné a skličující chvíli, dotyk s jeho krásou ji však dokáže povznést.

Etty Hillesumová by mohla být živoucím ztělesněním starostlivosti za branami koncentračního tábora. Už jen ona skutečnost, že jela do Westerborku dobrovolně, aby mohla pomáhat, by stačila. Ona však ve starostlivosti nepolevila ani v době, kdy už pominula vyhlídka na opuštění tábora. Todorov má pravdu v tom, že starostlivost směřuje většinou k někomu blízkému, k někomu z příbuzenstva. Jak jsme viděli na příkladu knihy *Jsem, protože musím ...* Kateřiny Pošové, lidé si nacházejí i jakési náhradní „příbuzné“. Starostlivost se může týkat jednotlivce i skupiny lidí, ale vždy se jedná o živé bytosti, které dotyčný zná. Todorov ve svém díle rozlišuje, jak v běžném životě tak paralelně v životě v táboře, hodnoty sebezáchovné a hodnoty mravní. Etty Hillesumová je podle mého názoru ztělesněním mravních hodnot. Autor je toho názoru (a plně s ním souhlasím), že „existuje cosi vzácnějšího než sám život: zůstat člověkem je důležitější než zůstat naživu.“¹⁷⁰ Rozhodnout se pro mravní hodnoty ještě neznamená nevážit si svého vlastního života. Jde o postoj, kdy jedinec touží přežít, ovšem ne za jakoukoliv cenu. To potvrzují i myšlenky autorky dopisů. „Nejde přece o to, aby si člověk na úkor všeho zachoval život, ale o to, jak si ho člověk zachová.“¹⁷¹ I když z jiného úhlu pohledu bychom mohli o postoji Hillesumové pochybovat. Snažila se pomáhat, to bezesporu. Pomáhala ale i tím, že vypravovala budoucí oběti na transport, čímž vlastně byla malým kolečkem v táborovém systému. Etty Hillesumová byla věřící, což byl nejspíš nejsilnější podnět k jejímu smířlivému postoji vůči panujícím zlu. Patřila k těm lidem, které utrpení vnitřně posiluje, zatímco jiné vnitřně rozkládalo. V dopisech nalezneme i příklady svobodného rozhodnutí v souvislosti s transporty. Takové případy byly vzácné, což dokládá i věta: „A ne každý je jako ten člověk, který si sbalil ruksak z vlastního pohnutí myslí a na otázku ‚proč‘ odpověděl, že chtěl odejít

---

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 232

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 285

¹⁷⁰ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 46

¹⁷¹ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 67

svobodně, ve chvíli, kdy si to on sám přeje.“¹⁷² Todorov uvádí, že čistě vnitřní rozhodnutí k důstojnosti nevede. Je potřeba, aby člověk, který se rozhodne pro určitý čin, jednal v souladu s ním. Jako člověk, který nakonec svobodně nastoupil do transportu, a tím stvrdil svou důstojnost. V osobě bratra Hillesumové se důstojnost snoubí se starostlivostí. Její bratr byl rozhodnut odjet s rodiči, i když by nemusel. Todorov si všímá i možného nebezpečí v souvislosti se starostí o druhého člověka. Hillesumová se snaží pro rodiče a bratra udělat možné i nemožné, ovšem nebezpečí pro ni vyvstává v době hrozícího transportu rodičů. Zatímco její bratr byl rozhodnut, že odjede za každou cenu s rodiči, Hillesumová věděla, že to nechce udělat. Stala by se mimořádně zranitelnou, jelikož k vlastnímu utrpení by přidala i utrpení těch, o které pociťovala starost. „Jestliže Mischa chce odjet s rodiči, protože je má rád, ze stejného důvodu já odjet nechci, zase kvůli jinému druhu lásky. Možná je to zbabělejší láska, ale když jsem sama, jsem silná. Myslím, že je snadnější modlit se za někoho na dálku, než se zblízka dívat, jak trpí.“¹⁷³ Hillesumová nemá strach z Polska, ale právě z toho, že by viděla trpět lidi, které z celého srdce miluje. Čím více člověk podléhá citům, tím je zranitelnější. Takový osud rodičů a dětí není ojedinělým. Této zkušenosti nebyl ušetřen například ani Elie Wiesel, který nepolevil ve starostlivosti o umírajícího otce a prožíval s ním jeho utrpení a bolesti. Samo konání dobra je odměnou člověku, který tak činí. Starost o druhého však nemusí zákonitě přinášet pouze prospěch. Hillesumová se zmiňuje i o vyčerpání, které může být důsledkem starosti o nejbližší. Na druhou stranu tím, že člověk soustředí pozornost na ty druhé, „/.../ zapomene sám na sebe a to je dobře.“¹⁷⁴ Stala se člověkem, který i v těch nejkrutějších podmínkách dostal svému přesvědčení o možnosti rozdávat alespoň trochu dobra a nechat ho „proudit ven na všechny strany. Všechno ostatní je až na druhém místě.“¹⁷⁵ Ani duševní aktivita jí nebyla cizí. V žalostných podmínkách tábora se snažila o vzkříšení knihovny, která byla uložena ve sklepě v přilehlém skladu tábora. V prostředí tábora psala nejen dopisy přátelům, ale tvořila i deníky, obojí s vysokou uměleckou hodnotou.

Pro Buerganthalu se ztělesněním dobra v ghettu stali (kromě jeho rodičů) jeho prarodiče. Navštěvoval je každý den, naslouchal příběhům o rodinné historii. Uprostřed dravého světa v ghettu se pro něj jejich byt stal ostrůvkem klidu a bezpečí. Starostlivost a dobrota ulehčovali malému chlapci život uprostřed chaosu a bídy a stupňujícího se

---

¹⁷² Tamtéž, s. 62

¹⁷³ Tamtéž, s. 135

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 106

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 45

násilí. „Dodnes vidím jejich úsměvy, když jsem vešel do jejich malého bytu, a cítím mír a štěstí, které mně přinášela jejich objetí a polibky.“¹⁷⁶ Samotný odkaz otce byl pro Buergenthala i později velkou oporou. Byl to odkaz důstojnosti: „Nikdy jim neukazuj, že se jich bojíš.“¹⁷⁷ Tímto odkazem se otec také řídil. Díky jeho rozhodnosti a odvaze a určitému výsadnímu postavení jako vedoucímu dílny v ghettu se mu podařilo zachránit několik rodin jeho řemeslníků před deportací. Rodiče Buergenthala se ujali i dvou dětí, které jim tajně podstrčili jejich rodiče. Pro všechny včetně prarodičů autora, kteří v ten den odjeli transportem do Treblinky, již nebylo návratu. Byli zavražděni ihned po příjezdu do tohoto likvidačního tábora. Děti byly v obrovském nebezpečí, jelikož nacisté je nepovažovali za hodnotnou pracovní sílu. Při jedné z razíí se v takovém nebezpečí ocitl i malý Thomas. „Potom jeden voják uviděl mě a pokoušel se mě odtáhnout také. Můj otec vstoupil do uličky, drže mne za ruku. Když ho voják chtěl také začít bít, otec něco zakřičel a ten muž se zastavil.“¹⁷⁸ Otec se zachoval nadměru odvážně a důstojně, když se postavil vůči hrozícímu násilí. Po likvidaci pracovního tábora byli vybraní lidé rozděleni do továrních komplexů za ostnatými dráty. Autor líčí příběh zadržených vězňů, kteří se pokusili o útěk, jenž byl trestán smrtí. Jako všichni ostatní vězni i on musel sledovat demonstrativní popravu. K vězňům odsouzeným museli přistoupit jejich spoluvězni a vložit jim oprátku na krk. „Viděl jsem ruce jednoho z nich, jak se mu strašně třáslly, když se snažil přetáhnout provaz přes věžňovu hlavu. Vězeň se otočil a políbil muži ruku, něco mu řekl a hlavou vklouzl do oprátky. Důstojník gestapa, který velel popravě, uviděl, co se stalo, a vztekle podkopl židli pod vězňem.“¹⁷⁹ Tento vězeň svým činem zůstal i ve zcela mezní situaci, tedy tváří v tvář smrti, člověkem, který víc než na svou smrt myslel na druhá, který neměl tu sílu mu oprátku navléct. Zvolil si okamžik své smrti svobodně, tím, že nečekal pasivně na navlečení oprátky. Tím přivedl dozorce k zuřivosti, neboť svým svobodným rozhodnutím zpochybnil jeho neomezenou moc nad druhým. Časem se popravu v táboře staly rutinní záležitost, a autor sám uvádí, jak si i po tolika letech vzpomíná právě na tu první. „Důstojnost a lidskost toho mladého vězně, demonstrována několik okamžiků před jeho smrtí – a pohrdavé odmítnutí ostatních odsouzených mužů prosit o své životy – nepochybně časem posilovaly moje přesvědčení, že morální vzdor tváří v tvář zlu není méně odvážný než fyzický odpor: myšlenka, na kterou se bohužel často

---

¹⁷⁶ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 43

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 45

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 48

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 52

zapomínalo v debatách o nedostatku většího odporu Židů během holocaustu.“¹⁸⁰ Buerenthalovi byl zachráněn život vícekrát. Přičinil se o to i jeden mladý polský doktor v nemocničním táboře v Osvětimi. Vystavil chlapci novou nemocniční kartu. Původní karta s červeným X by pro něj znamenala smrt v plynové komoře. I díky němu se poté dostal do dětského tábora, kde poznal dva kamarády, Michaela a Janka, s nimiž držel pospolu a navzájem si pomáhali snášet útrapy. Při vražedném pochodu smrti z Osvětimi, kdy panovala krutá zima, došlo k projevu odporu. Neuposlechnutí rozkazu je dost častá forma uplatnění vlastní svobodné vůle. Nacisté tehdy během pochodu rozkázali vězňům, aby si sedli. Všichni poslechli kromě Rusů. „Zůstali stát a začali zpívat něco, co musela být nějaká vlastenecká píseň.“¹⁸¹ Neuposlechli ani opakovaný rozkaz a byli vystaveni palbě strážných SS. Střelba pokračovala, dokud si přeživší Rusové nesedli. Todorov ve své knize uvádí, že ti, kteří přežili, si přinesli nazpět portréty několika lidí, kteří se jim jeví jako ztělesnění starostlivosti o druhé. Pro malého Thomase se jím stal po definitivním odtržení od rodičů Odd Nansen, norský Žid, s nímž se setkal v Sachsenhausenu. Tento člověk se stal jeho zachráncem, staral se o něj jako o vlastního syna a navíc ho vedl k duševní činnosti v době, kdy malý Thomas ležel v nemocničním bloku s omrzlinami. „Pan Nansen se vrátil po několika dnech se sušenkami, obrázkovou knížkou s velkými písmeny a s tužkou. ‚Musíš se učit číst a psát a kreslit obrázky,‘ říkal.“¹⁸² Norští a dánští vězni dostávali balíčky s jídlem od švédského Červeného kříže a Odd Nansen se dělil nejen s Buerenthalem o tyto výsady. Jeho pokus dohodnout se se správou tábora, aby mohl Thomase vzít s sebou do Švédska, kam byli Norové posláni ještě před koncem války a osvobozením tábora, ztroskotal. Až později si autor uvědomil, že měl co do činění se svým zachráncem, který pomocí úplatků zařídil, aby ho sanitář nenapsal na seznam „nemocných v závěrečném stadiu nemoci“, což by znamenalo jeho smrt.

Vězeň koncentračního tábora neměl mít žádnou vlastní vůli. Vyprávění ovšem přinášejí také svědectví o lidech, kteří i přes cílenou destrukci člověka jako svobodného individua dokázali zůstat lidskou bytostí. Nacistům se nepovedlo vymýtit lidské city ani těmi nejbrutálnějšími prostředky. Ve svědectví Richarda Glazara objevíme dokonce hrdinské činy. Ve vyprávěních ovšem převažují činy všedních ctností nad hrdinskými,

---

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 53

¹⁸¹ Tamtéž, s. 78

¹⁸² Tamtéž, s. 87

což je patrné nejen v šesti vybraných textech, ale i v dalších vyprávěních o koncentračních táborech.

3.4.2.2 Pachatelé

Zajímavá je hierarchie pachatelů, jakou podává Glazar. Ty označuje jako katy, pány, živé či lidi (v kontrastu k obětem, které jsou označeny jako hrobaři, otroci, mrtví a nelidi). Ovšem jedním dechem dodává, že takový pohled by byl velmi černobílý. „Jsou velcí a menší páni, polopáni, velitelé katů, majstři kati a jejich pacholci /.../“¹⁸³ Hledat lidskost u pachatelů je velmi obtížné, jelikož takové skutky byly velmi vzácné. Příklady všedních ctností projevených původci zla nenalezneme ve všech šesti memoárech. Zmiňuje se o nich například Richard Glazar či Thomas Buergenthal.

Richardovi Glazarovi se jako vězni podařilo získat velmi dobrou práci a vystoupit tak z šedivé masy vězňů. Získal zpět alespoň své jméno a určitý status vězně, který je užitečný pro chod Treblinky. On sám i jeho přátelé se přitom dostali do morálního dilematu, jelikož se stali svým způsobem automatizovanou pracovní silou v táboře. Ovšem pro esesmany, kteří je dennodenně obklopovali, nezůstali bezejmennými, šedivými vězni v rozedraných šatech. Mohli se oblékat do civilních šatů, nemuseli nosit židovskou hvězdu a užívali i dalších privilegií. Přesto i oni mohli být kdykoliv zabiti a nahrazeni jinými, čehož si byli vědomi. Jelikož Glazar pracoval na tzv. sortierungsplatze, tzn. místě, kde byl shromažďován majetek zavražděných Židů, patřil k těm vězňům, kteří se hojně věnovali černému obchodu v Treblince. Sem přicházeli často esesmani se zájmem o pozůstalosti mrtvých. S některými docházelo tu a tam dokonce k lidské konverzaci. Jednoho esesmana hodnotí autor takto: „Když si tak odmyslím u Gentze uniformu SS, řekl bych, že je docela milý a vtipný mladík.“¹⁸⁴ Glazar se také zmiňuje o dvou esesmanech, kteří si (když už nic jiného) zachovali alespoň vojenskou čest. Jednomu z vězňů a budoucích organizátorů povstání, s nímž dobře vycházel, řekl příslušník SS: „Pocházím z důstojnické rodiny, jsem přesvědčený nacista, ale tohle tady nemohu srovnat se svou vojenskou ctí. Odjíždím zítra na vánoční dovolenou a už se sem nevrátím. Přihlásím se dobrovolně na frontu. Chci, aby o tom někdo z vás věděl ...“¹⁸⁵ Obdobný případ se udál i u dalšího esesmana, který byl jedním z těch „mírných“. „/.../ jsme si byli jisti, že jeho se nemusíme bát. Karabáče

---

¹⁸³ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 74

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 83

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 85

používal jen k tomu, aby si jeho koncem elegantně oprašoval boty. Sám nás varoval, že je někdo z ‚vyšších‘ nablízku. Měl stále stejný, ironicky shovívavý a povýšený pohled /.../“ Tito dva pachatelé dokázali zaujmout mravní postoj. Odhalili totiž, že mají podíl na skutecích, s nimiž se nemohou ztotožnit, které odsuzují. Uzavřená skupina českých vězňů se stala známou, tudíž se stali konkrétními jedinci, k nimž někteří mírnější esesmani mohli projevit lidskost, dokonce i starostlivost. Jeden z nejobávanějších esesmanů v Treblince, Küttner, kterého vězni nazývali Kiwe, se jednoho dne rozhodne darovat život nemocnému Želovi, jednomu z hlavních organizátorů povstání. Nezbyvá než jako všední ctnost hodnotit samotný výsledek, tedy umožnění mladému nemocnému vězni žít. Ovšem Želo měl v táboře určité postavení a rozhodnutí esesmana možná nebylo nezištné. Objevuje se zde příklad rozporuplného esesmana Suchomela, který poslal nemocnému Želovi polévku z německé kuchyně a pomeranč – obrovskou vzácnost. Suchomel byl původem z Čech, tudíž jak uvádí autor „dnes žoviální šéf komanda goldjudů, s krajanskou náklonností pro těch pár ‚šikovných hochů z Čech‘ /.../“¹⁸⁶ Spíše než starostlivost se tu ukazuje příklad solidarity, jak o ní pojednává Todorov. V koncentračních táborech se solidarita často vyskytuje především v rámci národa či příslušného jazyka. Podle Todorova se starostlivost od solidarity liší tím, že její příjemci na ni nemohou spoléhat automaticky, navíc se jedná vždy o jednotlivce, nikoliv o členy nějaké skupiny. Navíc má vězeň větší šanci probudit soucit v dozorci, který ho osobně zná.

I Thomas Buergenthal si vzpomíná na sice výjimečné, ale existující projevy lidskosti od nacistů. V Osvětimi se setkal s lidskostí od strážného SS, jednoho ze starších esesmanů. „Vypadal jinak než ostatní strážní SS, které jsem potkával. Ti byli obyčejně mladí, vypadali, že jsou pyšní na své vojenské chování, a zdálo se, že jim špatné zacházení s námi působí potěšení. Tenhle muž byl laskavý a pořád opakoval, že se mi dětský barák v táboře D bude líbit a že tam budu v bezpečí.“¹⁸⁷ Jak autor dále poznamenává, jednalo se o prvního esesmana, v jehož přítomnosti se nebál o holý život. Starostlivost projevenou jiným strážným SS zažil malý chlapec při transportu do Sachsenhausenu. „Asi o hodinu později náš nový strážný SS /.../ slezl z vlaku a dal si šálek kávy. Musel mě vidět, jak se dychtivě dívám na jeho kávu. Beze slova mi kávu podal a šel si pro jiný šálek.“¹⁸⁸ Tento zážitek se pro Buergenthala stal nečekaným

---

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 125

¹⁸⁷ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 70

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 82

projevem lidskosti od pachatele. Podobných případů se v koncentračních táborech událo žalostně málo.

Všedním ctnostem u pachatelů jsem se nechtěla vyhnout. I když původci zla jsou v jednotlivých vzpomínkách zakořeněni v drtivé většině jako strůjci a vykonavači násilí, ponižování a teroru na věznicích. Popírat to by byl zločin na obětech. Akt lidskosti od pachatele byla velmi vzácná a křehká záležitost. Jsem ovšem toho názoru, že i kdyby existoval pouze jeden projev lidskosti od pachatele, je mou povinností ho zmínit. Už jen proto, abych se vyvarovala generalizování a schematickému úhlu pohledu. „Upírat lidem schopnost vzepřít se vlivu svého původu či prostředí neznamená zas nic jiného než zbavovat je jejich lidství.“¹⁸⁹

3.4.2.3 Svědci

Příklad všedních ctností, projevené svědky, tedy okolním obyvatelstvem, s nimiž vězni přišli do styku, nalezneme v rámci vybraných pamětí pouze u Thomase Buergenthala. Todorov svědky dělí do čtyř kruhů podle vzdálenosti od původců zla. V této práci se zabývám tzv. *třetím kruhem*, tedy obyvatelstvem porobených zemí, především tedy Německa, Polska či tehdejšího Československa. A právě v této zemi došlo k události, která Buergenthalovi a ostatním transportovaným vězňům doslova zachránila život. Po vražedném pochodu smrti z Osvětimi byli přeživší vězni nahnáni do otevřených nákladních vagónů. Panovala tuhá polská zima, sněžení neustávalo a foukal mraziví vítr. Vězni umírali hladem a zimou. Jediné, co vězni pojídali, byl sníh. Autor si byl v jednu chvíli jistý, že jeho vlastní smrt je otázkou maximálně dvou dalších dnů a tak jako mnoho ostatních bude vyhozen z jedoucího vlaku. V tu dobu vlak projížděl již přes bývalé Československo, tenkrát protektorát Čechy a Morava, a každou chvíli zastavoval. Na mostech, pod kterými vlak projížděl, spatřili vězni postavy mužů, žen a dětí, kteří mávali, volali „a pak do našeho vagónu začaly padat bochníky chleba. /.../ Kdyby nebylo toho českého chleba, nebyli bychom přežili. Nikdy jsem se nedověděl, jak byla tahle nádherná hromadná akce zorganizována, ale dokud budu žít, nikdy nezapomenu na ty anděly – pro mě to byli andělé – kteří nám poslali chleba jako z nebe.“¹⁹⁰

---

¹⁸⁹ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 145

¹⁹⁰ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 81

3.4.3 Všední nectnosti

Todorov nabádá své čtenáře k odmítnutí černobílých představ zla, neboť v každém člověku je přítomno dobro i zlo. Zlo je stále přítomné a dobro přežívá i těch nejzoufalejších podmínkách, jak nám ukázaly i výše zmíněné příklady všedních ctností uprostřed koncentračních táborů. Nemůžeme generalizovat, ani co se obětí, pachatelů či svědků týče. Ovšem mým úkolem je vycházet hlavně z vybraných děl. Tedy hledat příklady všedních i nevšedních ctností s vědomím, že i když se některé nevyskytují, neznamená to ještě, že neexistovaly. Přiblížili jsme si to, co Todorov nazval všedními ctnostmi, tedy mravním jednáním. Nyní se dostáváme k jejich protikladům, tedy všedním nectnostem, „rysům chování, které nečiní ze svých nositelů zrůdu ani bestie, mimořádné bytosti, a které jsou nám všem rovněž vlastní.“¹⁹¹ Tyto rysy jsou přítomné i v „normálním“ prostředí, za daleko klidnějších okolností. Ovšem v extrémních situacích totalitních táborů zvláště vynikly. Todorov mezi ně řadí: *rozparcelované chování* (nesoulad mezi chováním a svědomím), *odosobnění jedince* (za pomoci instrumentálního myšlení) a *rozkoš z moci*.

Todorov se v rámci tzv. parcelovaného jednání zmiňuje o vnitřní rozporuplnosti jednání dozorců. V jednom a též prostoru či čase je někdo schopen určitého vězně ubít či poslat na smrt a druhému pomoci či ho zachránit.

Odlidštění obětí se odráží v kterémkoli vyprávění. Terorem v koncentračním táboře se zevrubně zabývá Wolfgang Sofsky v knize *Řád teroru: koncentrační tábor*. Samotné uvěznění již začalo šokem. „Po příchodu byli lidé podrobena přijímací proceduře, jež jedním rázem znehodnotila jejich minulost. /.../ Promyšlený sled ponižování, násilí a zohavení ho uvrhl do situace, po níž už nebyl jako předtím. /.../ Rituál ho nezasáhl jenom v jeho sociální identitě, ale zaměřil se na zhroucení jeho osobní a morální integrity a otrásl jeho pocitem historické sebereflexe /.../“¹⁹² Lidský jedinec byl pokládán za prostředek a jedinou funkcí vězňů byla práce, která je většinou fyzicky i psychicky ničila. Práce bývala většinou velmi namáhavá a navíc sisyfovská, tudíž vyčerpávala po všech stránkách, což bylo také jejím pravým smyslem. Vězni koncentračních táborů, především Židé, byli označeni jako ne- či podlidi, byla jim přidělena nálepka nepřítele, který je hoden pouze ponižování a zkázy. Todorov zmiňuje neschopnost proměny osob v ne-osoby. „/.../ přicházejí na řadu určité techniky odosobnění, jejichž smyslem je pomoci dozorcům zapomenout na to, že ti druzí jsou

¹⁹¹ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 164

¹⁹² Sofsky, Wolfgang: Řád teroru: koncentrační tábor. Praha, Argo 2006, s. 92

lidé.¹⁹³ Někteří autoři, jako Richard Glazar či Thomas Buergenthal, popisují takové techniky zevrubněji než Kateřina Pošová či další díla. Patří mezi ně například odebrání šatů obětem, povinnost žít uprostřed strašlivých hygienických podmínek, odebrání jména a přidělení vězeňského mundúru a čísla (většinou vytetovaného na levé paži). Sama nacistická terminologie pojednávala o lidech jako o „kusech“ a užívala mnoha dalších neosobních obrátů. Na chvíli se zastavím u spisovatele Leviho a jeho knihy *Je-li toto člověk?*. Na pozadí odehrávající se scény před transportem se dozvídáme o absurdní přesnosti Němců, s jakou prováděli nástup, o otázce na množství lidí „Wieviel Stück?“¹⁹⁴. Nakonec Levi pokládá otázku, která vytanula v jeho udivené mysli při sledování nesmyslného dění kolem: „jak je možné uhodit člověka bez hněvu?“¹⁹⁵ Odpověď by mohla naznačit následující otázka: A byli ti, kdo byli zbiti považováni v té chvíli ještě za lidi?

Potěšení z moci uplatňuje jedinec na jiném jedinci či skupině s vědomím, že právě on má naprostou svrchovanost, kterou může kdykoliv uplatnit. V táborech se potěšení z moci projevuje většinou fyzickými muky či dokonce smrtí druhého. To je krajní případ dosažení cíle – tedy popření druhého. Takové příklady se objevují pravidelně ve vyprávění vězňů.

Všední nectnosti se staly každodenní součástí života v koncentračních táborech a výrazně přispěly k brutálním podmínkám v nich. Bylo by naivní se domnívat, že se zlo a násilí se vyskytovaly pouze u pachatelů. Skupinu vězňů nazývám oběťmi, ovšem je nutno dodat, že každá generalizace je nebezpečná. Ne všichni vězni stáli na stejném stupni pomyslného sociálního žebříčku v táboře: „mrtví a mrtvější otroci, hrobaři a hrobaříčkové. Všichni se sledují a hlídají – esesmani, vachmani a my otroci – ty druhé i sebe navzájem. Všichni si počínají jinak, jsou-li pohromadě, a jinak, když jsou sami a ten vyšší se nedívá. Všichni jsou divoce zmámeni pozůstalostí, kupíci se z posledních věcí a drahocenností statisíců lidí, všichni rabují a spekulují s ní.“¹⁹⁶ Sám Glazar spekuloval jako mnoho ostatních. Jak sám poznamenává, spekulace se v táboře pěstovala jako hra na život - zkoušelo se na ní také, kdo byl ještě schopný a měl dost

---

¹⁹³ Tamtéž, s. 184

¹⁹⁴ Levi, Primo: *Je-li toto člověk*. Praha, Sefer 1995, s. 15; překlad: „Kolik kusů?“

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 15

¹⁹⁶ Glazar, Richard: *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, cit. d., s. 74; spekulovat – slovo, jehož význam se v táboře modifikoval (jako spousta jiných výrazů „z venku“) – znamená kradmo brát, rabovat a pašovat jídlo, šatstvo, peníze, zlato, pro sebe či pro partu přímo nebo na výměnu na černém trhu v koncentračním táboře; jednalo se o pozůstalost po zavražděném Židech, která byla vlastnictvím nacistů.

odvahy, aby něco podniknul. Každopádně podíl na spekulaci zvyšoval výrazně možnosti vlastního přežití.

Mým cílem je nyní vybrat ty příklady, které můžeme označit za projevy všedních nectností v souladu s teorií Tzvetana Todorova a které tudíž postrádají mravní hodnoty jak u pachatelů, tak u obětí či svědků. Zařadím mezi ně i projevy lhostejnosti u svědků.

„Co to je v lidském charakteru, co dává některým jednotlivcům morální sílu, aby neobětovali svou slušnost a lidskou důstojnost, bez ohledu na následky pro ně samotné, zatímco jiní se stanou vražedně nemilosrdnými v naději, že se zajistí vlastní přežití?“¹⁹⁷

3.4.3.1 Oběti

Bylo by naivní se domnívat, že zlo pocházelo pouze od vedení a správy tábora a jejich pomocníků. Mezi řadovými vězni docházelo k zdánlivě banálním činům, které ovšem v koncentračním táboře mohly znamenat smrt spoluvězně. Už jen krádež jídla, části oděvu či rvačka mezi spoluvězni o jídlo mohly mít fatální následky. Takové příklady jsou hojně zastoupeny a jejich důsledkem se stalo znásobení zla, které tu panovalo. Zajímám se o případy, které se odehrávaly mezi řadovými vězni, kteří se nestali dozorci, neboť ty řadím mezi pachatele. I když jak uvádí Todorov: „Mezi těmi, kdo jsou pouze dozorci, a těmi, kdo jsou pouze vězni, leží široká vrstva přechodných typů: to je ona ‚šedá zóna‘¹⁹⁸ Prima Leviho /.../“¹⁹⁹

Kateřina Pošová takové chování vězňů k sobě navzájem odsuzuje, když vzpomíná na krádeže mezi vězeňkyněmi. „/.../ ukradly všechno, co měly, chleba, brambory a všechno, zpod hlavy. Tohle je tak strašné. Že se okrádají i navzájem.“²⁰⁰ Na krádež jídla spoluvězňům se vztahoval trest smrti, neboť takový čin znamenal ohrožení života nebo i vraždu spoluvězně. Přesto právě takové činy byly velmi časté. Autorka se vyznává čtenářům ze svého zklamání z lidí, kteří ji obklopovali. Nelidské podmínky bránily lidským reakcím. Myšlenky vězňů se často upínaly pouze k jídlu, kterého nikdy nebylo dost pro všechny. Táborový systém nastolil organizovanou podvýživu, a tak byli vězni nuceni neustále slídit za potravou, někteří byli schopni pozřít téměř cokoliv. „V noci si navzájem kradou chleba a jiné věci a dovedou se pohádat o centimetr chleba, a

¹⁹⁷ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 60

¹⁹⁸ Šedá zóna – v totalitních státech do ní spadá veškeré obyvatelstvo, třebaže existuje mnoho odstínů šedi

¹⁹⁹ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 207

²⁰⁰ Pošová, Kateřina: Jsem, protože musím ..., cit. d., s. 75

jsou špinavé, nemyjou se, ani se o to nesnaží.“²⁰¹ Jak jsme viděli v kapitole o všedních ctnostech, dodržování hygieny může být jednou z forem, jak si udržovat sebeúctu a důstojnost i v podmínkách, které ji popírají. Zde se objevuje nedodržování ani základní možné hygieny jako všední nectnost.

Lhostejností se zabývám hlavně u svědků, tedy obyvatelstva v nacisty ovládaných zemích. Ovšem Pošová nám dává nahlédnout i do lhostejnosti mezi oběťmi. Zde jde přímo o lhostejnost žen, které autorku a její rodiče znaly, pocházely ze stejného města a které ji nepřišly ani navštívit, když byla velmi nemocná. Pošová se vyznává z tohoto zklamání, které bylo důsledkem lhostejnosti žen, o nichž by čekala jiné chování. Toho se paradoxně dočkala u žen původně zcela cizích.

Hádky nebo dokonce rvačky o jídlo byly velmi častým jevem v koncentračních táborech. Zmínky o nich nalezneme také v dopisech Etty Hillesumové nebo ve vyprávění Richarda Glazara. „Hádka přechází ve rvačku – rány, kopance. Oba mají v očích slzy z hladu, zoufalství a marnosti.“²⁰² Při pročítání sekundární literatury jsem narazila na pasáž v knize *Noc* Elieho Wiesela, kde je bez příkras vylíčena animální nenávisť vězňů k sobě navzájem kvůli kousku chleba. Autorovi bylo tehdy patnáct let, když byl svědkem, jak se z lidí stala zvířata bojující mezi sebou kvůli soustu jídla na život a na smrt. Velmi hořce působí scéna boje o chléb mezi otcem a synem: „/.../ Zhroutil se. V pěsti ještě svíral kousek chleba. Chtěl si ho vstrčit do úst, ale ten druhý se na něj vrhl a sebral mu ho. Stařec ještě něco zamumlal, zachroptěl a zemřel uprostřed všeobecné lhostejnosti. Syn ho prošacoval, popadl chléb a pustil se do něj.“²⁰³ Sníst ho ovšem nestihl. Stal se obětí dalších „dravých šelem“.

3.4.3.2 Pachatelé

Mezi pachatele řadím i dozorce vybrané z řad vězňů (velmi často byli zcela zjištěně do těchto funkcí dosazováni tzv. profesionální zločinci, tedy kriminální živly). I oni jsou však podřízeni. Uplatňují svou získanou moc nad řadovými vězni s o to větším potěšením a brutalitou, o co více se snaží udržet si své postavení a výsady. „Směrem nahoru jsou i oni otroci, směrem dolů tyraní /.../“²⁰⁴ Skutečná moc je dána SS, která ji uplatňuje i na svých pomahačích. Ti si svou podřízenost vynahrazují nadřízeností ostatním vězňům a na jejich úkor mají snesitelnější život v koncentračním táboře.

---

²⁰¹ Tamtéž, s. 73

²⁰² Glazar, Richard: *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, cit. d., s. 93

²⁰³ Wiesel, Elie: *Noc*. Praha, Sefer 1999, s. 91

²⁰⁴ Todorov, Tzvetan: *V mezní situaci*, cit. d., s. 207

Osobní charakteristiky jednotlivých pachatelů nemohou být posuzovány stejným měřítkem. Ti, kteří vykonávali ničivou práci, se od sebe lišili nejen průpravou, nýbrž i svými psychologickými vlastnostmi. Svých rolí se zmocňovali různými způsoby. Někteří se stali svou horlivostí a brutalitou obávanými symboly nebezpečí, jiní přistupovali k úkolům s rezervovaností či dokonce s pochybnostmi.

Slova mladého německého vojáka z projíždějící kolony tanků, která míjela skupinu německých Židů na cestě Polskem do ghetta v Kielcích znamenala alespoň přechodnou úlevu. „Nemusíte se ničeho bát,‘ /.../ ‚Brzy bude po válce a vy se budete moci zase vrátit domů.‘ /.../ Ale jak osud chtěl, byla to nejlaskavější slova, jaká jsme mohli slyšet od nějakého Němce po nastávající dlouhou dobu.“²⁰⁵ I když dozorců-sadistů či fanatických nacistů bylo poskrovnu, přesto byli vězni dennodenně vystaveni násilí, ponižování a hrozbě smrti. „Původci zla byli obyčejní lidé, stejně jako my: oni se podobají nám, my jsme jako oni.“²⁰⁶

Mezi knihami vyniká vyprávění Glazara svou syrovostí a detaily, pomocí nichž líčí i ty nejbrutálnější scény. Jeho vyprávění poskytuje dostatek příkladů všedních nectností. Jeden z vachmanů se vehementně dožaduje povolení od esesmana zastřelit mladého Žida. Tento mladík má být zastřelen pro výstrahu před zraky všech ostatních vězňů. Demonstrativní poprava měla být jedním z mnoha důkazů nacistické moci a potěšení nacistů z ní. To je navíc znásobeno dychtivostí jednoho dozorce provést popravu místo esesmana. „/.../ bere si odstup, napolo obrácen k nám, pořád pušku v nadšení nad hlavou, směje se, těší se. Dostal povolení zastřelit si žida.“²⁰⁷ Autor věnuje celé dlouhé pasáže popisu charakterů jednotlivých esesmanů, s nimiž se mohl setkat a které bedlivě sledoval a zkoumal jejich chování. Takové počínání bylo velmi užitečné pro život v samotném táboře. Po osvobození se jeho vzpomínky staly také důležité pro svědectví v procesech proti nacistickým zločincům. Všimá si dvou rozporuplných esesmanů, Scharpeho a Suchomela. Scharpe byl jeho šéfem v době, kdy pracoval v tarnungu.²⁰⁸ Jeho autorita vycházela samovolně z jeho chování. Nekřičel, své podřízené nebil, chodil zamlkle mezi vězni a nechával jim dokonce prostor pro spekulování. Autorem je mu přiznána jakási nemluvná důstojnost. Ovšem o kousek dále v textu se dozvídáme i o druhé straně jedné mince. „/.../ jednou, ještě za dob velkých

²⁰⁵ Buerghenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 33

²⁰⁶ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 160

²⁰⁷ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 122

²⁰⁸ „tarnen“ znamená německy maskovat; tarnung – maskovací komando, jehož úkolem bylo vyplétat komplex vnitřních i vnějších plotů tábora čerstvými smrkovými větvemi

transportů. /.../ Pootevřenou branu na entkleidungsplacu²⁰⁹ jsem zahlédl, jak /.../ ve vší tichosti přiskočil k nahé ženě, která na kolenou kvílela v nějakém záchvatu, srazil ji úplně k zemi a bez hlesu jí zasazoval karabáčem mlaskavé rány.“²¹⁰ Stejné počínání viděl autor i u druhého z těch „dobrých a mírných“ Suchomela. Na jednu stranu byl schopen i lidské konverzace a solidarity s českými vězni, jak jsme si všimli výše, na druhou stranu byl schopen ubít bezbrannou ženu. Ke zlu koncentračních táborů patřilo také ponižování vězňů, mnohdy jen pro zábavu jejich utlačovatelů. Arnošt Lustig se v jednom z rozhovorů zmínil, že „Z toho horšího je ze všeho nejhorší ponižení. Zabíjí duši. Připravuje tělo na smrt.“²¹¹ K ponižení se staví jako k jednomu z nejhorších provinění na druhém člověku. Pro něj je ponižení spolu s vraždou největším zločinem, jakého se může člověk na člověku dopustit. „Je to nejpalcivější a někdy dokonce horší zločin než vražda, protože trvá, pálí.“²¹² Glazar reflektuje ve své knize scény plné ponižení vězňů, nejčastěji pouze pro zábavu vedení tábora. Jednou z nich je i příhoda s tzv. kakmajstry²¹³ či vymyšlení „zábavy“ nacisty v kapitole s příznačným názvem *Maškaráda*. Vedení tábora si jednoho dne vymyslelo program na nedělní odpoledne, tzv. kabaret, který by obsahoval hudbu, zpěv, box i skeč. „A ještě, a ještě – ještě víc hanby a ponižení, aby to už tady ten nejposlednější z nás nesnes.“²¹⁴

Střídání nálad či tedy jakousi sociální schizofrenii, kdy se jeden člověk dokáže zachovat jako vrah a poté jako zachránce, líčí i Buergenthal ve své knize. Tato příhoda se stala hned první noc v Osvětimi, kdy do baráku vstoupili dva káповé²¹⁵ s holemi a palicemi. Pozdravili se s šéfem baráku, kde vězni usínali, a vyvolali jméno jednoho vězně, kterého na místě téměř ubili k smrti. Zřejmě to byla msta za udavačství, které jednomu z nich zajistilo transport do Osvětimi o dva roky dříve. „Později jsme slyšeli, že ho dotáhli k plotu a že nakonec na něm zemřel.“²¹⁶ Tato příhoda otevírá prostor pro hlubší zamyšlení. Zavražděný vězeň udával své židovské známé gestapu, jelikož doufal v to, že si tímto způsobem prodlouží svůj vlastní život. Ale káповé se stali pomocníky SS, dobrovolnými tahouny zhoubné nacistické ideologie v táboře, když plnili rozkazy a

---

²⁰⁹ „entkleidungsplatz“ bylo prostranství, kde se lidé svlékali do naha, odkládali své svršky předtím, než je nahnali do plynových komor, odděleně muži a ženy s dětmi

²¹⁰ Glazar, Richard: *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, cit. d., s. 221

²¹¹ Lustig, Arnošt: *Interview*. Praha, Akropolis 2002, s. 15

²¹² Tamtéž, s. 26

²¹³ Viz kapitola Prvky komiky ve spojení s holocaustem

²¹⁴ Glazar, Richard: *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, cit. d., s. 198

²¹⁵ Vězni, kteří společně s šéfy baráků provozovali z pověření SS tábor a ve dne v noci terorizovali své spoluvězně. Ovšem existovaly i výjimky.

²¹⁶ Buergenthal, Thomas: *Bez štěstí nepřezijíš*, cit. d., s. 59

své spoluvězně bili, mučili a ponižovali. Oni sami se nelišili od toho mrtvého. Dělati možné i nemožné proto, aby si zvýšili šance na přežití. Kápo, který se podílel na zavraždění člověka, byl již v ghettu přítelem Buergenthalova otce. Byl nyní vedoucím baráku, který sloužil jako sklad šatstva po zavražděných Židech. „Aby nám pomohl, přidělil kápo otce, mě a několik dalších svých přátel z Kielců do tohoto baráku. Přespávali jsme tam i pracovali. Z mnoha důvodů to byla změna, která nám zachraňovala život.“²¹⁷ Názorná ukázka toho, že tentýž člověk je schopen v jednom okamžiku zabít a v dalším pomoci druhým. Tudíž i jeden z příkladů pro rozparcelovaného chování nebo-li kolísání mezi blaho- a zlovůlí.

I Kateřina Pošová vzpomíná ve svých dopisech otci na jednu příslušnici SS, která byla pro mnohé zosobněním zla. Ovšem mladou výtvarně talentovanou vězeňkyni si oblíbila do té míry, že nemusela na těžkou práci jako ostatní a věnovala se kreslení či ručním pracím. Tím jí poskytla výjimečné podmínky, které jí pomáhaly překonat život v táboře bez výrazného nebezpečí fyzického či duševního vyčerpání. I další druhy všedních nectností se zde objevují. Zřejmě jedna z polských žen, které se staly blokovými kápy, uplatňovala svoji moc nad ostatními ženami v jejím bloku šviháním biče a „/.../ jídlo nám házela jako psům, a kdo nic nechytíl, zůstal hladový.“²¹⁸ Objevuje se zde důsledek odlidštění obětí, k nimž je i analogicky k jejich zařazení přistupováno. Moc dozorců nezná hranice zákonné či morální. Často touží horlivěji než samotní esesmani demonstrovat svou moc nad druhými.

Střídání nálad se objevuje také u velitele tábora Westerbork, vládce holandských a německých Židů na drentském vřesovišti, jak o něm vypráví Etty Hillesumová ve svých dopisech. Založil v táboře divadlo a byl věrným návštěvníkem kabaretů. Pod jeho dohledem byl zřízen mužský sbor. Je tedy příznivcem umění, dokonce je schopen s umělci lidsky hovořit, zvát je k sobě a popíjet s nimi. To mu ovšem nezabrání, aby za útěk malého chlapce poslal bez mrknutí oka o padesát lidí navíc transportem do Polska.

V knize autora Martina Doerryho se neobjevují zmínky o násilí páchaném na Lilli Jahnové. Je to pochopitelné i z důvodů uvedených již výše – dopisy se snažila psát hlavně v pozitivním duchu kvůli svým dětem, i když se jednalo o takové, které byly vynášeny z tábora tajně a neprocházely tudíž cenzurou. Nejstarší dcera překvapivě směla po třech měsících svou matku navštívit. Prostředí, v němž setkání proběhlo, a hlavně matčin vzhled byly dostatečnými důkazy o panujících podmínkách v táboře.

---

²¹⁷ Tamtéž, s. 62

²¹⁸ Pošová, Kateřina: Jsem, protože musím ..., cit. d., s. 123

„Jak byla má pěstěná matka změněná! Na sobě měla šaty z pytloviny, dřeváky bez punčoch, chyběl jí řezák.“²¹⁹

3.4.3.3 Svědci

Než se budu věnovat jednotlivým vzpomínkách na reakce a chování okolního obyvatelstva ve vybraných pamětech, zastavím se nejdříve u knihy Simona Wiesenthala *Slunečnice*. Spisovatel reflektuje zajímavým způsobem nevraživost a lhostejnost obyvatel Lvova, polského města, kde do války svobodně pobýval. Během nadvlády nacistů byl internován v koncentračním táboře nedaleko města a mohl se tak setkávat i s lidmi, vedle nichž léta žil. Na cestě z tábora do ghetta, jako člen pracovní čety, mohl pozorovat reakce lidí na ulicích, kolem nichž četa vězňů musela projít. „Lidé se znovu a znovu zvědavě zastavovali, civěli na nás, avšak leckterá ruka, která nám chtěla mávnout, opět bezvládně klesla. Kolemjdoucí se báli, že by toto přátelské gesto mohl některý esesman zahlédnout, a to bylo nebezpečné.“²²⁰ Jakkoli by se mohlo zdát, že chování okolního obyvatelstva vyznívá z tohoto úryvku pro ně příznivě, není tomu tak, jelikož autor vzápětí dodává: „Z výrazů tváří kolemjdoucích jsme mohli vyčíst, že jsme již odepsaní. Lidé ve Lvově pohledu na ztýrané Židy dávno přivykli. Dívali se na nás, jak člověk možná sleduje stádo dobytka hnaného na pastvu – anebo na porážku.“ Jak dále dodává, zmocňoval se ho neodbytný pocit, že se celý svět proti nim spikl. Mnozí z vězňů nedokázali pohledět do očí plných pokryteckého soucitu a raději klopili zraky k zemi. Wiesenthal se svěřuje, že všechny obličeje kolemjdoucích se mu zdály stejné „- snad proto, že byly vůči nám naprosto lhostejné.“²²¹ Wiesenthal je jedním z dalších bývalých vězňů (a není jich málo), kteří „většinou nabyli dojmu, že okolní civilní obyvatelstvo zůstávalo vůči jejich osudu lhostejné.“²²² A nehrálo roli ani to, zda pocházeli vězni z cizí země či byli domácí.

Podobná zvědavost spojená s lhostejností se objevuje i ve vyprávění Richarda Glazara. Ten měl také příležitost pozorovat reakce polských usedlíků, když spolu s jinými vězni jeli na práci do nedaleké pily: „Sbíhají se děti, starší výrostci, ženy, všichni bosí a otrhaní, do jednoho zůstávají stát a s otevřenými ústy, někdy přikrývanými rukou, s úděsem civí za uhánějícím vozem – za strašným zjevením, za vyšňořenými jezdci Antikrista z říše smrti, zlata a bájných pokladů tam za těmi lesy.“

²¹⁹ Doerry, Martin: *Mé zraněné srdce*, cit. d., s. 244

²²⁰ Wiesenthal, Simon: *Slunečnice*, cit. d., s. 17

²²¹ Tamtéž, s. 57

²²² Todorov, Tzvetan: *V mezní situaci*, cit. d., s. 148

²²³ Říše zlata a bájných pokladů je metafora, za níž se skrývá Treblinka, koncentrační vyhlazovací tábor, který sloužil i jako centrum černého obchodu, na němž se hojně přižívovali i okolní obyvatelé. Reakce, kterou Glazar popisuje, „s úděsem civí /.../ za strašným zjevením“ i fakt, že se sbíhali, nám ukazují zvědavost okolních obyvatel, která se ovšem proměnila ve zlostnost vůči jejich osudu. Okolní obyvatelstvo se stalo vůči osudu vězňů v táboře lhostejným. Na druhou stranu ovšem představovalo pro uprchnuvší vězně vážné nebezpečí, neboť bylo všem dobře známo, že Treblinka je vyhledávaným místem černého obchodu a okolní obyvatelstvo bylo jeho součástí. „Celému kraji, který se potácí ve zmatku, bídě a bohatství, panuje v ohbí Bugu mezi lesy ukrytá Treblinka. K ní se stahují spekulanti až ze vzdálenosti sta kilometrů. /.../ Celé široké okolí se přiživuje na těchto lidských jatkách, zamořených mamonem. Mají zájem na tom, aby Treblinka stála, existovala /.../ ,Kdyby se vám nějakým zázrakem podařilo dostat se ven, nikde nesmíte prozradit, že utíkáte z Treblinky,“ říká nám Lublink. „Servali by z vás kousek po kousku všechno, do naha, pak zabili a snad ještě vykuchali, jestli nemáte zlato v útrokách. Pro nás se ostatní dráty a ploty Treblinky táhnou daleko po celém kraji ...“²²⁴ Jak vidíme, v některých oblastech se sami svědci stali pachateli. Na mnoha místech lidé využili židovského neštěstí a těžili z něj, byli však i tací, kteří dokázali pronásledovaným pomoci.

V knize *Mé zraněné srdce* se Martin Doerry zmiňuje o desítkách, ne-li stovkách přátel, rodinných známých a sousedů, kteří vůči teroru zlostněli. „Všichni o tom věděli, ale nikdo neintervenoval ani neprotestoval proti destrukci Lillina života.“²²⁵ Víme, jak blízko má neochota uvěřit k neochotě pomoci, tedy k lhostejnosti. „/.../ nám totalita osvětluje to, co v demokracii zůstává skryto ve stínu: cesta od lhostejnosti a konformismu končí u koncentračních táborů.“²²⁶

Zážitky, které v knize popisuje Buerghenthal, nevyznívají příznivě pro německé obyvatelstvo, ve kterém byla nenávisť k Židům silně zakořeněna. Po vyčerpávajícím pochodu smrti z Osvětimi a během transportu do Sachsenhausenu se vlak zastavil na nějaký čas v Berlíně. Na nádraží slyšel autor nějakou německou ženu, „/.../ která zvolala, aby to všichni slyšeli: ‚Už to tady zase smrdí Židama!‘“²²⁷ Než se dostali do tábora Sachsenhausen, museli přežít vězni projít městem Oranienburg. „Němečtí

---

²²³ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 172

²²⁴ Tamtéž, s. 170

²²⁵ Doerry, Martin: Mé zraněné srdce, cit. d., s. 22

²²⁶ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 159

²²⁷ Buerghenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 82

obyvatelé města na nás civěli nebo se k nám obraceli zády, když jsme kolem nich procházeli. Během cesty na nás některé děti házely kameny.“²²⁸

3.4.4 Problematika morálky

Mnoho přeživších se jistě dostalo do rozporu mezi mravními a sebezáchovnými hodnotami při své internaci v táborech. Svě o tom ví i Elie Wiesel, autor knihy *Noc*, v níž se zabývá i svým vlastním postojem vůči zlu. „Co se to se mnou stalo? Někdo udeřil otce přímo před mýma očima, a já nic nepodnikl. Viděl jsem to a mlčel.“ Spolu s těmito událostmi se ozývá jeho vlastní svědomí. Autor se snažil pro svého nemocného otce udělat vše, co mohl. Přesto přiznává, že se často dostal do morálního dilematu. Trápily ho myšlenky na vlastní prospěch a přežití. Při popisu jedné z příhod, kdy na chvíli ve zmatku ztratil otce, čtenáři dává nahlédnout do svých myšlenek. „Kdybych se tak mohl zbavit toho těžkého břemene, abych byl schopen ze všech sil bojovat o vlastní přežití, starat se sám o sebe.“²²⁹ Vzápětí ho ovšem zaplavil pocit studu a hanby za sebe sama. Budiž mu ke cti, že se i s umírajícím otcem dělil o své jídlo. Vypráví, že to často dělal proti své vůli a tedy s pocitem, že při této zkoušce neobstál. Dostal se mezi dva mlýnské kameny táborového života. Při volbě mezi sebezáchovnými a mravními hodnotami i přes zrádné myšlenky na sebe sama zvolil jednání mravní. I když ho šéf bloku nabádá, aby otci jídlo nedával a raději si vzal jeho porci pro sebe, na chvíli zaváhá, ovšem dál se s otcem dělí. I tak ho toto zaváhání evidentně trápilo. Bolestně prožíval problém svědomí: má pomoci umírajícímu otci a ohrozit své vlastní vyhlídky na přežití, nebo myslet jen sám na sebe? „Otázky svědomí nejsou ostatně v mezních situacích řídkým jevem a jejich existence potvrzuje možnost volby, a tedy i mravního života.“²³⁰

Problematiku morálky popisuje z jiného úhlu pohledu i Glazar. Zabývá se problémem možné spoluviny na zlu v táboře. „Víte o tom, že už děláme vlastně automaticky všechno sami? Že už nás ani nemusejí mlátit? Už nás tak zapracovali, že budeme pomalu transporty oddělovat sami a oni budou jen tak postávat kolem a dohlížet /.../“²³¹ Tato situace nenechávala skupinu kolem Glazara chladnou. Uvědomovali si nebezpečí morálního otupění ve svém výhodném postavení a svou již téměř automatickou zapracovanost v táborovém systému. Glazar vzpomíná na chování vlastní

---

²²⁸ Tamtéž, s. 83

²²⁹ Wiesel, Elie: *Noc*, cit. d., s. 95

²³⁰ Todorov, Tzvetan: *V mezní situaci*, cit. d., s. 42

²³¹ Glazar, Richard: *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, cit. d., s. 114

i ostatních spoluvězňů při práci v době, kdy příjíždělo málo transportů s deportovanými. Nejprve přišla radost hladového z příjíždějícího transportu. Vyhlídka plných úst přebila veškeré mravní hodnoty či případné výčitky svědomí. Boj o přežití dokázal narušit morální hodnoty a mezilidské vztahy, dokonce i vztahy mezi rodinnými příslušníky.

Rudolf Roden vypráví ve své knize příhodu z Osvětimi, která odpovídá Todorovu tvrzení, že „vždycky existuje možnost zvolit mravní hodnoty.“²³² Matky dětí, většinou mladé a schopné práce, dostaly možnost výběru, ovšem s náznakem toho, jaké to bude mít následky: nebojte se, o děti bude postaráno. „Z pěti set matek jen sedm zvolilo přesunutí do pracovního tábora. Zbytek zůstal s dětmi, aby je zklidnily na cestě do plynových komor. Všichni byli posláni do plynu v noci ze šestého na sedmý červenec 1944. Byla to jejich volba.“²³³

Etty Hillesumová viděla velké morální nebezpečí v tom, že se někteří lidé otupí a zatvrdí tváří v tvář mizérii v táboře. Také u ní se objevují výčitky svědomí, jelikož transportem nechali odjet nejdříve staré a nemocné. Takové jednání označuje jako vědomou politiku „Selbsterhaltungstrieb“²³⁴ – tedy pudu sebezáchovy. Je si vědoma toho, že pud sebezáchovy je vlastní všem bez rozdílu. „Společným rysem mezních a obyčejných situací je také to, že lidé kteří se v nich octnou, volí zpravidla hodnoty sebezáchovné, a jen málokterí zvolí onu druhou možnost.“²³⁵ Hillesumová se stala pro mnoho lidí balzámem, který hojil jejich rány. Byla si ovšem vědoma toho, že kolem jejích pomáhajících rukou proudí tisíce vystrašených mužů, žen, dětí, nemocných a starých lidí vstříc smrti. Zmiňuje se i o těžkosti se s touto skutečností sama v sobě srovnat.

3.5 Nenávist, vina, odpuštění

Z dopisů Hillesumové vyplývá její postoj, který neustále krouží kolem dvou hlavních bodů: nechovat nepřítele v nenávisti a bojovat proti zlu v sobě samé, nikoliv proti zlu vnějšímu. Zapověděla si veškerou nenávist, kterou by mohla pociťovat vůči původcům zla a zvolila boj nikoliv proti nepříteli, ale boj v sobě samé, a to výhradně mravním postojem. Nehodlá vítězit nad nepřítelem, ale nad nenávistí jako takovou. Nenávist odsuzovala a vnímala pouze jako upevňování panujícího zla. V jednom ze svých působivých dopisů z tábora Westerbork přibližuje Hillesumová svůj postoj

²³² Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 49

²³³ Roden, Rudolf: Paměť naruby. Praha, nakladatelství Akademie věd ČR 2003, s. 17

²³⁴ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 182

²³⁵ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 49

k táborové zkušenosti a k nenávisti. Skutečnost, že nepocítovala nenávist ani v době, kdy se nouze dotkla její vlastní osoby či osob jí nejbližších, podle ní nevyovídá o absenci mravního rozhořčení. „Vím, že ti kdo nenávidí, pro to mají své opodstatněné důvody.“ Dokáže tedy pochopit ty, kteří volí jinou cestu než ona sama. Podle ní ovšem takový postoj znásobuje přítomné zlo a k ničemu nevede. Ptá se: „Ale proč bychom museli stále volit tu nejsnadnější a nejlevnější cestu? /.../ každý atom nenávisti přidaný k tomuto světu ho dělá ještě neobyvatelnějším, než už je.“²³⁶ Do opozice vůči nenávisti staví lásku, která podle ní má tu moc činit svět lepším.

Zatímco se Hillesumová staví neústupně proti nenávisti, a to i v mezní situaci, Thomas Buergenthal k takovému postoji dospěl postupně. Jako dítě-vězeň nenáviděl nacisty, Hitlera a esesmany. Stali se symbolem zla a neustálého strachu o život. Jedna epizoda po osvobození tábora líčí jeho tehdejší spontánní projev nenávisti k Němcům a k jejich „vůdci“. Vězni se dostali i do místností, které dříve obývali již uprchnuvší strážci SS a vedení tábora. „/.../ jsem šplhal na psací stůl a strhával obraz Hitlera. Hodil jsem ho na podlahu a rozbil jeho rámeček i sklo. Plivl jsem na něj a dupal po jeho obličejích tak silně, až mě začaly bolet nohy /.../“²³⁷ Vzpomíná, že se poté posadil za stůl, aby do hluchého sluchátka telefonu sdělil imaginárním posluchačům, „že Hitler a všichni Němci jsou mrtví.“²³⁸ Nenávist vůči Němcům se u Buergenthala projevila i v poválečné době, kdy již bydlel s matkou v Göttingenu v Německu. Ulice, která vedla pod balkónem bytu, byla oblíbenou trasou pro vycházky německých rodin. Autor je podle svých slov sledoval s pocitem závidění a nenávisti. Svěřuje se s těmito intimními pocity a jejich zdrojem. „Se svými dětmi a vnoučaty tam šli tátové a matky, dědečkové a babičky – lidé, kteří zabili mého otce a mé prarodiče!“ Při pozorování těchto scén si přál často mít nějakou zbraň a moci se pomstít těm šťastně vyhlížejícím Němcům. Přál si, aby pocítili stejnou bolest, jakou cítil on nad ztrátou svých nejbližších. Zdálo se mu, že nemají právo vést šťastný život poté, co způsobili. Přiznává, že mu trvalo hodně dlouho, než pochopil, „že člověk nemůže doufat, že ochrání lidstvo před zločiny, jaké byly spáchány na nás, pokud nepřeruší kruh nenávisti a násilí.“²³⁹ Kdo zůstane v tomto kruhu, přispívá tak nevyhnutelně ke zmnožení zla, z něhož pramení utrpení nevinných lidských bytostí. Jedním z příkladů, kdy je vězeň koncentračního tábora schopen oprostít se od nenávisti a dokonce pomáhat německým utečencům v Norsku, se stal již

---

²³⁶ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 74

²³⁷ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřezijíš, cit. d., s. 96

²³⁸ Tamtéž, s. 97

²³⁹ Tamtéž, s. 142

výše zmiňovaný Odd Nansen²⁴⁰. Takový přístup Buergenthala nejdříve udivil. Časem dospěl k přesvědčení, že je důležité, že jednotlivci jako Nansen a ostatní z přeživších, se k Němcům dokáží chovat lidsky. Myšlenka na násilnou pomstu se mu zdála ostudná. „Došel jsem k závěru, že dokonce už jen pomyšlení na takový čin mě intelektuálně snižovalo na úroveň těch Němců, kteří vraždili nevinné lidi. A co je ještě horší, zneuctívalo to památku těch, kteří v koncentračních táborech zahynuli.“²⁴¹ Ostatně nebyl sám, kdo se ocitl v takové situaci. Ve vzpomínkách nalezneme i jiné případy těch, kteří se jako bývalé oběti utrpení rozhodli chovat podobně jako bývalí zločinci nebo o tom alespoň přemýšleli. Buergenthal vnímá léta strávená v německém Göttingenu po válce jako velmi důležitá, jelikož mu pomohly vypořádat se s postojem vůči Německu a Němcům. On i jeho matka často bojovali s emocemi, které se v nich bouřily při pocitu, že možná žijí uprostřed vrahů svých nejbližších. Postupně se jim podařilo překonat nenávisť a touhu po odplatě. Buergenthal tak časem dospěl k názoru, který zastávala i Etty Hillesumová: pomsta je odsouzeníhodná, neboť nás připodobní tomu, komu se hodláme mstít. „Odmítnout pomstu neznamena ani odpustit, ani zapomenout: taková alternativa by neblaze vylučovala spravedlnost.“²⁴² Buergenthal požaduje trest pro Němce, ovšem pouze pro viníky, tedy pro ty, kteří nařizovali či prováděli zločiny. Nechce trestat všechny Němce jenom proto, že přísluší k tomuto národu. Jeho vztah k Německu a jeho obyvatelům byl však příliš poznamenán. I když se nakonec dokázal oprostít od nenávisti vůči Němcům, nepovažoval se za jednoho z nich. Pojem vlast či německá státní hymna v něm vyvolávaly vzpomínky na dobu holocaustu, Hitlera a nacisty. Tyto asociace mu příliš připomínaly zločiny spáchané ve jménu německé vlasti. „Skutečnost, že jsem nemohl oddělit různá nacionalistická hesla a symboly od své minulosti, mě v mé mysli separovala od obyčejných Němců a vedla k přesvědčení, že se v Německu budu pořád cítit jako někdo odlišný – odlišný od toho mýtického ‚obyčejného Němce‘.“²⁴³ Takové úvahy o budoucnosti jej utvrdily v tom, že Německo není vhodnou zemí na vyrovnání se s bolestnou minulostí. Buergenthal se rozhodl emigrovat do Ameriky, kde působí dodnes.

V díle Kateřiny Pošové se objevuje téma nenávisti ze dvou různých úhlů pohledu – nenávisť k Němcům a možná nenávisť Němců za odsun z Československa po kapitulaci nacistického Německa. Podnětem k úvaze o nejednoznačném pohledu na

---

²⁴⁰ Viz podkapitola 3.4.2.1

²⁴¹ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 159

²⁴² Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 245

²⁴³ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 166

problém nenávisti bylo setkání s bývalou vychovatelkou Lydií, která byla po válce násilně odsunuta z Československa do Německa. Původem Němka považovala za svou vlast Československo, a odsun se pro ni stal hořkou a potupnou zkušeností. Zařekla se, že hranice země již nepřekročí. Na pozadí této události rozvíjí Pošová svou úvahu o možné nenávisti: „/.../ já bych přece mohla nenávidět Němce za všechno zlo a utrpení, které mně, miliónům Židů a vlastně celému světu způsobili. Jenže to není tak jednoznačné, vždyť i mezi Němci byly statisíce slušných lidí, poctivých antifašistů, kteří sami trpěli a za nic nemohli.“²⁴⁴ Odmítá generalizovat a nesoudí šmahem podobně jako Hillesumová či Buerghenthal. K tomuto postoji často napomáhá tok času, který mírní bezprostřední bolest minulosti. Při psaní deníků v koncentračním táboře se autorka zmiňuje, že Němce snad nelze brát jako lidi. Vyjadřuje také svůj obdiv k nenávistnému a vzdorovitému pohledu jedné ruské vězeňkyně, která se takto dokázala dívat i na esesmany v táboře.

V knihách *Hanin kufřík* či *Mé zraněné srdce* nejsou témata nenávisti, viny či odpuštění reflektována. Neodsuzují a nesou poselství, které v mnohém vypovídá o postoji k této problematice. Richard Glazar nám svůj postoj sděluje nepřímou, prostřednictvím jeho účasti na procesech s bývalými nacistickými zločinci²⁴⁵. I on se v díle vyhýbá generalizaci. Svých pamětí použil při svědectví proti viníkům holocaustu, „nejen proti bývalým esesmanům, kteří byli přímo v Treblince, ale také proti těm, kterým se klade za vinu, že posílali lidi na smrt od psacího stolu.“²⁴⁶ Ano, viníky je třeba postavit před soud. Zároveň je velmi nebezpečné pronášet globální soudy, demonizovat viníky a pokládat Němce za naprosto jednolitou masu. Todorov se v textu krátce zastavuje i u příkladů přeživších, kteří „nezůstali jen u slov, že nelze vylučovat z lidského rodu ty, jejichž činy odsuzujeme, nebo přenášet na skupinu soudy týkající se jednotlivce /.../“²⁴⁷ Tito lidé učinili i konkrétní kroky, které nás utvrzují v tom, že se takovými zásadami řídí ve svém vlastním životě. Například Richard Glazar poslal po válce syna, aby studoval v Německu a nesetkal se u všech přátel a bývalých spoluvězňů s kladnými ohlasy. Tímto gestem ukázal, že odmítá být jako nacisté a posuzovat jednotlivce podle příslušnosti k určité skupině a skupinu na základě hrůzné zkušenosti s jednotlivci, kteří k ní náležejí.

---

²⁴⁴ Pošová, Kateřina: Jsem, protože musím ..., cit. d., s. 170

²⁴⁵ První procesy s nacistickými zločinci se uskutečnily počátkem šedesátých let dvacátého století.

²⁴⁶ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 374

²⁴⁷ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 256

Odmítnutí pomsty a viny všech Němců však nemusí znamenat odpuštění. Arnošt Lustig se k danému tématu vyjadřuje následovně: „/.../ se mě tolikrát ptali, zda odpustím. Přál bych si, abych mohl. Odpuštění musí člověku ulevit. Ale můžete mi říct, jak mám odpustit za svého otce, který byl zabit? Pokud někdo, kdo má dost štěstí, že přežil, odpustí, pak není v právu. Co s těmi, kdo tohle štěstí neměli?“²⁴⁸ Simon Wiesenthal na tématu viny a odpuštění postavil celou svou knihu *Slunečnice*, v níž čtenáře vybízí k úvaze nad postojem ke zlu: odpouštět či nikoliv? Nejdříve autor vypráví příběh, který prožil jako vězeň ve Lvovském koncentračním táboře. Při práci v ghettu je jako náhodně vybraný Žid konfrontován s umírajícím esesmanem. Bývalý příslušník zbraní SS se před svou smrtí chtěl vyzpovídat ze svých činů Židovi, který se mu stal zástupcem těch, na jejichž vraždě se podílel. Přál si odpuštění jako útěchu před blížící se smrtí, které mu Wiesenthal nakonec neposkytl a beze slova odešel od lůžka umírajícího a upřímně litujícího muže. Ani autor nenalezl po této zkušenosti klid. Vyvstává otázka, která se objevuje i u Lustiga: Má člověk právo odpustit zlo a nelidské chování jménem druhých? Otázka, zda jednal správně v dané situaci, zda měl či neměl odpustit, tížila autora natolik, že se k ní neustále vracel a konzultoval své rozhodnutí s rozličnými osobnostmi politické a kulturní sféry. Odpovědi třiačtyřiceti osobností představují celou škálu názorů od bezvýhradného souhlasu s Wiesenthalovým jednáním přes nejrůzněji motivované pochybnosti, zda jednání autora bylo správné, až po stanovisko, že každému, kdo lituje a kaje se, náleží odpuštění. Autor své vyprávění uzavírá slovy: „A mnozí z nás, kteří v oněch strašných dobách trpěli a v myšlenkách se dosud cítí v tom pekle uvěznění, před požadavkem odpustit pokaždé oněmí. Tato otázka přežije všechny procesy a bude aktuální i tehdy, až budou nacistické zločiny dávno patřit minulosti.“²⁴⁹ Podle Todorova nejde o to odpustit šmahem či dokonce mít rád své nepřátele, ale vyvarovat se opakování nelidských činů, jež byly na člověku spáchány, a nesnášenlivosti, které byl člověk vystaven.

---

²⁴⁸ Lustig, Arnošt: Interview, cit. d., s. 126

²⁴⁹ Wiesenthal, Simon: *Slunečnice*, cit. d., s. 94

4 Jazyk a myšlení jako pouto

4.1 Hranice popsatelnosti

Při pokusu vypovědět prožité naráží většina autorů na hranice jazyka. Někteří reflektují tento problém přímo ve svých dílech. Přeživší, kteří se pokusili popsat své zážitky, nebyli ušetřeni určité nedostatečnosti jazyka, řeči jako takové. Slova, která mají vyjádřit hrůzy tábora, mohou znít ploše a bezobsažně, tedy neúměrně prožitému. Tato obtíž, adekvátně se vyjádřit, je jedním z hlavních témat v rámci literatury holocaustu. Co se memoárů týče, na toto téma jsem narazila velmi často u Etty Hillesumové v její knize *Myslicí srdce*, méně již v ostatních svědectvích, i když také Thomas Buergenthal nebo Richard Glazar se jím zabývají. S tímto tématem se opakovaně vypořádával i jeden z nejslavnějších svědků nacistických táborů, italský židovský spisovatel Primo Levi. Jak píše Todorov: „Zpočátku ho k psaní pudí neovladatelná vnitřní potřeba, v níž se mísí povinnost svědčit, touha po pomstě, naděje, že se zbaví trýznivých vzpomínek a snaha dovolat se soucitu současníků.“²⁵⁰ Později se dokáže odpoutat od svého bývalého já a podívat se na minulé události i zvenku. „Primo Levi se bude číst ještě několik století /.../“²⁵¹ Nezapomenul hrůzy minulosti, ovšem vytvořil látku, která dává prostor k přemýšlení a pokusu pochopit i těm, kteří tábory neprošli. Elie Wiesel nechal uplynout desetiletí, než přenesl své zážitky na papír, ovšem i tak uplynulý čas nezmírnil obtíže při psaní. Wiesel zastával nekompromisní postoj. Po dlouhou dobu pro něj neexistovala žádná možná cesta, žádný způsob, ani literární ani verbální, jak vyprávět o holocaustu. Thomas Buergenthal si také zvolil cestu odstupu od událostí, ovšem jak sám uvádí ve srovnání s Elie Wieselem se ocitá v jiné situaci: „/.../ mohu mluvit a psát naprosto volně a úplně bez emocí o svých zážitcích z tábora.“²⁵² Jeho bariéra v souvislosti s tímto tématem se tedy netýká psaní či vyprávění o něm. O to více je překvapující, že se nedovede dívat na filmy nebo číst knihy, které pojednávají o holocaustu. I on ovšem musel projít během práce na své knize znovu vzpomínkami a některé z nich se mu nevstřebávaly lehce. „Například, když jsem popisoval shledání s matkou nebo zavraždění Ucka a Zarenky, vytryskly mi slzy do očí. Ovšem celkově tento příběh ze mě prostě ‚vypadl‘.“²⁵³ Autor se před začátkem psaní obával, že se mu vrátí obávané noční můry, tak jak je prožil v Osvětimi. K jeho překvapení k tomu nedošlo a on tak mohl sepsat své svědectví bez pocitu svázanosti myslí. Jeho matka,

²⁵⁰ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 264

²⁵¹ Tkáčová, Anna: Teorie o střetu civilizací je falešná, [online], cit. d.

²⁵² Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 177

²⁵³ Tamtéž, s. 177

jako on přeživší nacistických táborů, se ocitla v odlišné situaci. „ /.../ když moje děti žádaly moji matku, aby napsala něco o svých zážitcích z holocaustu, začala psát, ale po několika stránkách musela přestat. Rozplakala se a nemohla pokračovat. Ovšem mluvit o těchto událostech mohla docela volně. Jak si vysvětlit tyhle zvláštnosti myslí?“²⁵⁴ Zcela opačný postoj než Wiesel zastává Jorge Semprún: „Nemyslím si, že by nebylo možné zážitky sdělit.“²⁵⁵ Pro něj osobně se toto sdělení stalo nikdy nekončícím úkolem a doživotním posláním přeživšího svědka a spisovatele. Neustále se potýká s novými vzpomínkami, které má potřebu sdělit prostřednictvím svých knih. A jak sám uvádí: „Nikdy to pro mě neskončilo a asi ani neskončí.“²⁵⁶ Opakovaně se vynořující vzpomínky na Buchenwald v jeho mysli vytváří nepřeberné množství námětů. Podobně se vyjádřil spisovatel Arnošt Lustig: „Kdo byl v Osvětimi (myslím celé hrůzostrašné souostroví koncentráků), už z toho nikdy nevyjde. Přežije. Nelze ale zapomenout; nelze už psát o ničem jiném.“²⁵⁷ Morální dilema autorů pohybující se na ose, jejíž krajní body tvoří touha na holocaust zapomenout a neúprosná paměť, která k výpovědi přímo vybízí, je nezávaděníhodné. Vypovědět či mlčet? Odpověď vyznívá zcela jednoznačně: vypovídat. Pokud ještě existují nějaké pochybnosti, pak by to měly být pouze pochybnosti o způsobu výpovědi. I Elie Wiesel, který dříve označil holocaust jako událost, o níž nelze vypovídat, se ve svém románu *Přísaha* vyjádřil tak, že pokud vyprávění o holocaustu přispěje k záchraně jediného života, je morální povinností člověka mluvit, i kdyby tím porušil svou dřívější přísahu mlčenlivosti.

Zřejmě neexistuje žádná další oblast v rámci literatury, kde je tak často a tak úzce spojeno psaní s terapií. Často již během pronásledování a času stráveném v táboře se vynořuje potřeba předat tyto zážitky, mnohdy posilující vůli přežít. Takové nutkání se objevuje i v pamětech Richarda Glazara jako opakující se motiv: „ /.../ musíme světu ukázat a dát vědět – dát vědět o Treblince a ukázat, že do ní nepatříme, nikdo z nás židů že do ní nepatří, a to musíme ukázat my, co jsme tady ...“²⁵⁸ Richard Glazar oproti Buergenthalovi sepsal své zážitky bezprostředně po skončení války. „Nejprve aspoň dám na papír všechno, co mám v paměti o Treblince, jako kusy syrového masa. Musím, protože jsem se vrátil.“²⁵⁹ K zápiskům, které pořídil ještě při svém pobytu v německém Mannheimu, připojil další stránky ihned po návratu do Čech. Autor si nevšímá přímo

---

²⁵⁴ Tamtéž, s. 177-178

²⁵⁵ Tkáčová, Anna: Teorie o střetu civilizací je falešná, [online], cit. d.

²⁵⁶ Tamtéž.

²⁵⁷ Chateau, Ladislava: Literatura je citová paměť, cit. d., s. 12

²⁵⁸ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 134-135

²⁵⁹ Tamtéž, s. 373

otázky nemožnosti psát či promluvit o holocaustu. Zdá se, jakoby si tuto variantu vůbec nepřipouštěl. Bere jako svou povinnost vypovídat, vyprávět a svůj příběh předat ostatním jak ústně, tak i v podobě knihy. Glazar jde cestou, kterou naznačil Todorov: „Vypovídat v zájmu nalezení pravdy: to je povinnost svědka.“²⁶⁰ Thomas Buergenthal nám dává více nahlédnout do svých pocitů při zpracování svých zkušeností. Připouští, že pokud by se rozhodl psát knihu v padesátých letech dvacátého století, podstoupil by tím určité nebezpečí. „Stále jsem si jasně pamatoval strach ze smrti, hlad, který jsem zažíval, pocit ztracenosti a nejistoty /.../ svou reakci na hrůzy, jichž jsem byl svědkem. Čas, který od té doby uplynul, a život prožitý po holocaustu otupil tyto pocity a emoce.“²⁶¹ Buergenthal nabyl přesvědčení, že pokud by se rozhodl napsat knihu bez časového odstupu, zůstaly by v něm tyto pocity a emoce, které by pro jeho psychiku mohly být nebezpečné. Mohlo by být totiž velmi obtížné „/.../ překonat svoji minulost v holocaustu bez vážných psychických šrámů.“²⁶² Autor si všímá i možného rozdílu v přístupech ke vzpomínkách. Jak jsme si všimli, u jeho matky se zřetelně objevila nemožnost zafixovat vzpomínky písemně, i když při ústním předávání zkušeností na nepřekonatelnou bariéru nenarazila.

Etty Hillesumová přistupuje k problematice písemného vyjádření života v koncentračním táboře emotivněji. Přispívá k tomu zřejmě i skutečnost, že ke vstřebání prožitého neměla čas a obrazy a dojmy z tábora popisovala (nebo se o to snažila) v krátkých intervalech a průběžně. „Člověk tady zažije hrozně moc a potýká se s mnoha protichůdnými pocity, než aby to vůbec dokázal napsat.“²⁶³ V jejích dopisech se s tímto tématu věnuje velmi často. Hned v následujícím dopise můžeme číst: „Psát odtud mi připadá nemožné, ne kvůli nedostatku času, ale kvůli té spouště a spouště dojmů. Na člověka se toho tady řítí příliš mnoho. Myslím, že o tomto týdnu bych mohla vyprávět celý rok.“²⁶⁴ „Ne, člověk odtud nemůže psát, potřeboval by kus života, aby to všechno zpracoval.“²⁶⁵ Podobně se vyjádřil i Semprun ve své autobiografické knize *Psaní nebo život* (francouzsky 1994, česky 1997): „Potřeboval bych několik životů, abych vypověděl všechnu tu smrt. Vyprávět tu smrt až do konce je nekonečný úkol.“²⁶⁶ Otázka popsání táborem zážitků se stává pro Etty velmi naléhavou a průběžně

---

²⁶⁰ Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 263

²⁶¹ Buergenthal, Thomas: Bez štěstí nepřežiješ, cit. d., s. 8

²⁶² Tamtéž, s. 8

²⁶³ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 48

²⁶⁴ Tamtéž, s. 49

²⁶⁵ Tamtéž, s. 51

²⁶⁶ Semprun, Jorge: Psaní nebo život, cit. d., s. 36

se k ní vrací. Přítel ji požádá, aby napsala jeho sestrám o životě v táboře. Zjevně nelehký úkol, když jedny z prvních vět v dopise zní: „Může se mi to vůbec podařit? Co Vám mám vlastně o životě ve Westerborku napsat?“²⁶⁷ Když jednoho dne Etty Hillesumová prohlásí, že by měla být sepsána kronika o Westerborku, odpoví jeden starší člověk, že by takový člověk musel být velkým básníkem. „Měl pravdu, člověk by musel být velký básník, s novinářskými povídkami bychom se daleko nedostali.“²⁶⁸ Zde se Etty vyjadřuje i k možnému způsobu, jak prožité v táborech zpracovat. Přiklání se k literárnímu přístupu k látce, podobně jako Semprun, který literaturu faktu označil za nedostatečnou ve spojení s holocaustem. „To je úkolem literatury, aby uměla vnuknout představu, aby uměla popsat i pachy, aby nutila přemýšlet. /.../ K pochopení slouží právě literatura. /.../ pravdivá, niterná. Dokumenty, které operují s čísly /.../ jsou potřebné, ale člověka nezasáhnou. /.../ Obrazy, prožitky zasáhnou víc než statistická čísla.“²⁶⁹ Etty se v jednom ze svých dopisů vyznává z pocitu studu, o němž píše Todorov jako o pocitu hanby, který je jednou z příčin, jež spolu s dalšími faktory vytváří onu pomyslnou hranici popsatelnosti. „Ach, víte, tohle je tak tristní a ostudná část lidské historie, že člověk neví, jak o ní má mluvit. Stydí se, že u toho byl a nemohl tomu zabránit.“²⁷⁰ Jedná se o pocit studu právě za to, že se nemohla vyhnout účasti na událostech, musela přihlížet hrůzám kolem. Ovšem takový postoj je velmi ojedinělý v tom, že z ostatních zápisků máme spíše pocit naprosté pasivity a přitakání zlu zvenčí. V jednom z dalších dopisů se okolní svět tábora odráží přímo ve způsobu psaní: „Tady je všechno šílené a nepochopitelné a zoufalé a podivné, všechno zpřeházené jedno přes druhé. Já také píšu jedno přes druhé, ale odtud to jinak nejde.“²⁷¹ Etty uvádí na několika místech, jak těžko se za daných okolností píše. I když se jí zdá mizérie kolem nepopsatelná, stále znovu se pokouší, život ve Westerborku zachytit v dopisech. Hillesumová toužila přežít i z toho důvodu, že se chtěla stát spisovatelkou. Naznačuje již v dopisech z tábora, jak moc by si přála v klidu uchopit v polospánku vířící obrazy, myšlenky a „příběhy éterické jako mýdlové bubliny, chtěla bych je zachytit na list bílého papíru /.../ myšlenky a obrazy se kolem mě pohybují, jen je uchopit, chtějí být napsané, ale tady se nedá nikde sedět v klidu, někdy hodiny chodím a hledám klidné

---

²⁶⁷ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 57

²⁶⁸ Tamtéž, s. 59

²⁶⁹ Tkáčová, Anna: Teorie o střetu civilizací je falešná, [online], cit. d.

²⁷⁰ Hillesum, Etty: Myslící srdce, cit. d., s. 69

²⁷¹ Tamtéž, s. 100-101

místo.²⁷² Etty Hillesumová reflektuje i (mo)hutnost látky. Zmiňuje se o potížích jednoho z přátel v táboře, který se pokusil události písemně zachytit. „Je to příliš mohutné,“ řekne najednou. „Opravdu umím trochu psát, ale teď stojím před propastí – nebo před vysokou horou, je to příliš mohutné.“²⁷³ Jak už jsem zmínila v kapitole 2.1, tohoto hlediska *hutnosti* neboli *substance*, si všímá i Semprun. Oba jsou si vědomi toho, jak blízko se mohou ocitnout u hranice popsatelnosti a uvažují nad tvůrčími principy, které jim mohou pomoci tuto hranici překonat. Jsou si vědomi potřeby člověka oslovit formou blízko literatuře více než faktu, přistupovat k tématu subjektivně a pravdivě. „/.../ nepůjde přece o to popisovat hrůzu. Nebo ne jenom, ani ne především. Půjde o to prozkoumat lidskou duši v hrůze zla ...“²⁷⁴

4.2 Vzpomínání, zapomínání a pocit viny jako překážky pro svědectví

Jedním z důležitých předpokladů pro vyprávění se stává vzpomínání jako prostředek proti zapomínání. Vzpomínání a zapomínání – tyto dva pojmy symbolizují důležité kategorie v rámci literatury holocaustu, ale i v rámci děl, které se obecně zabývají dobou Třetí říše a nacistickým obdobím. Thomas Buergenthal se snaží zrekonstruovat své dětství během války, naráží přitom na hranice vlastní paměti. Hned v úvodu omluvně sděluje čtenářům, že v souvislosti s uplynulým časem některé vzpomínky vybledly, což ostatně uvádí i jako důležitý aspekt své terapie po válce. Etty Hillesumová se při úvaze o budoucnosti zastavila u možnosti zapomení: „Válka by už měla skončit ... člověk by měl nejdříve zůstat v hlubokém lese a zapomenout ... /.../“²⁷⁵ Titul další knihy o koncentračních táborech od Jorge Sempruna *Psaní nebo život*, k níž ho mimo jiné podnítila sebevražda italského židovského spisovatele Prima Leviho, nám napovídá, že autor musel volit, a to mezi psaním a životem, přičemž psaní, které by mu nedovolilo zapomenout stojí právě v opozici k životu a znamenalo by tedy smrt. Dále uvádí, že žít nejprve „předpokládalo na určitou dobu zapomenout. Bylo to zapomení odhodlané, dobrovolné, do jisté míry terapeutické.“²⁷⁶ Důvod, proč tak dlouho nedokázal psát o Buchenwaldu, popisuje následovně: „Příběh, který jsem kousek po kousku, větu po větě dobýval ze své paměti, rozežíral jako zjasňující rakovina můj život. Nebo přinejmenším mou chuť žít, odhodlání vytrvat v této ubohé radosti. Byl

---

²⁷² Tamtéž, s. 149

²⁷³ Tamtéž, s. 160

²⁷⁴ Semprun, Jorge: *Psaní nebo život*, cit. d., s. 101

²⁷⁵ Hillesum, Etty: *Myslicí srdce*, cit. d., s. 57

²⁷⁶ Semprun, Jorge: *Psaní nebo život*, cit. d., s. 124

jsem si jist, že se brzy dostanu do nejzazšího bodu, kde budu muset vzít na vědomí, že jsem neuspěl. Ne proto, že by se mi nedařilo psát: spíše proto, že se mi nedařilo přežít to psaní. Jedině sebevražda by mohla podepsat, dobrovolně ukončit tuto práci nedokončeného, nekonečného smutku.²⁷⁷ Pro někoho mohlo být psaní prostředkem k úniku z oné noční můry tábora. Jak vidíme, pro Sempruna byl takový únik ihned po válce nemožný. Zvolil tedy záměrné zapomnění jako cenu za život a revoluční politiku jako prostředek úniku. Až později, po získání potřebného časového odstupu a vystřízlivění ze svého komunistického přesvědčení, se stal spisovatelem holocaustu. Sám se často k tématu mlčení a zapomnění vrací ve své autobiografické knize. Své poválečné mlčení vidí jako jediné východisko pro život: „Nic na první pohled nenaznačovalo, kde jsem strávil poslední léta. Já sám o tom dlouhou dobu mlčel. Nebylo to mlčení strojené ani provinilé nebo bázlivé. Spíše mlčení, které přežilo. Mlčení šumící chutí žít. Nezmlkl jsem tedy jako hrob. Zmlkl jsem, protože mě oslnila krása světa, jeho bohatství, protože jsem v tom světě chtěl žít beze stop nesmazatelného umírání. Ale zdá se, že pohled se mi umlčet nepodařilo.“²⁷⁸ V momentě, kdy byl v rozpoložení, že o svých zážitcích z tábora může psát, zjistil, že zkušenosti z tábora a vzpomínky na něj se pro něj staly vězením. Jak sám uvádí, poté již nebylo možné psát o čemkoliv jiném než o koncentračních táborech, neboť tyto zkušenosti měly tu moc zablockovat ostatní obrazy. Dokládá to i většina knih tohoto španělského, převážně však francouzsky píšícího prozaika. Jeho prózy jsou žánrově těžko zařaditelné a autor v nich reflektuje jednak své zkušenosti z koncentračního tábora a zejména problém, jak s těmito zkušenostmi dál žít. V knize *Psaní nebo život* také uvádí, že Primo Levi musel psát, aby mohl žít. On musel naopak od psaní upustit. Návrat do života se pro něj stal synonymem zapomnění. „Záměrné zapomnění zážitků z koncentráku. Také zapomnění na psaní. /.../ Musel jsem si vybrat mezi psaním a životem, a vybral jsem si život. Vybral jsem si dlouhou léčbu afázií, záměrnou amnézií, abych přežil.“²⁷⁹

Pokud se psaní o holocaustu stane terapií, vždy je s ním spojena i vůle k osvětlení hrůz a tím i snaha zabránit, aby se takové či podobné události opakovaly.

Jak víme, psaní o holocaustu není samozřejmostí a jen samotné vzpomínání může být velmi bolestivé. Stejně tak samotný život se vzpomínkami na prožité hrůzy je mnohdy velmi obtížný. Mnozí z bývalých vězňů koncentračních táborů dodnes trpí

---

²⁷⁷ Tamtéž, s. 148

²⁷⁸ Tamtéž, s. 87

²⁷⁹ Tamtéž, s. 149

psychickými či fyzickými problémy. Kateřina Pošová si tohoto hlediska všímá ve svých pamětech: „Dnes už se ví, že snad nikdo z nás, kdo jsme za druhé světové války přežili koncentrák, vězení, ilegalitu, úkryt, frontu, bombardování či byli jen přímými svědky toho válečného šílenství, není zcela normální. Všechny nás to více či méně nějak poznamenalo, a kdo ví, do kolikátého kolena ponесou stopy oněch absurdně krutých zážitků naši potomci.“²⁸⁰ Rudolf Roden, který přežil koncentrační tábory Osvětim a Schwarzhede, se stal uznávaným lékařem a psychiatrem. V knize *Paměť naruby* se jako vyhledávaný odborník na problémy přežití a holocaustu vrací nejen ke své pohnuté minulosti, ale dělí se s čtenářem o desítky příběhů ze své praxe. Roden, který kvůli komunistickému režimu na počátku padesátých let minulého století emigroval do Kanady, zmiňuje i zážitky ze své praxe psychiatra v montrealské nemocnici: „Mojí specialitou bylo ‚přežítí‘, a tak většina mých pacientů nebo jejich příbuzní byli osvobození koncentračníci. Mnozí z nich byli fyzicky narušení lidé, někteří téměř katatoničtí, jiní podezíraví, nebo často prudce vzplanuli, poprali se s personálem. Sám jsem s nimi vycházel moc dobře, asi proto, že jsme si nemuseli nic vysvětlovat. Byl jsem přece jeden z nich.“²⁸¹

V kapitole *Primo Levi* se Todorov zabývá i sebevraždou tohoto italského židovského spisovatele, kterou spáchal v roce 1987, a mluví v této souvislosti o „povšechném a neodčinitelném pocitu viny“²⁸², který může vést až k dobrovolné smrti. Takto se cítila i většina svědků při procesech s bývalými nacistickými vrahy – cítili se vinni, vzpomínky je trápily víc než katy, kteří se naopak ve většině považovali za nevinné a podle toho se i prezentovali, ať už před soudem či v případných pamětech. Todorov rozlišuje několik součástí pocitu hanby či pocitu viny u přeživších svědků holocaustu: *hanba ze vzpomínky*, *hanba z přežití*, *hanba za to, že jsme lidé*. Motiv hanby se objevuje i v knize *Myslíci srdce*. Autorka se zde ovšem nezmiňuje o hanbě jako o překážce v podání svědectví. Jedná se o hanbu, která je kvůli chování a jednání současných Židů údělem i dalších generací: „Hrají s námi pěknou hru, ale my je necháváme, aby ji hráli, a to je nesmazatelná hanba pro všechna další pokolení.“²⁸³ Vzpomínka na zničení vlastní identity, degradace na podčlověka hodného jen teroru, hladu, zimy a neustálému ponižování, prožitek neustálého strachu a boje o holý život, zklamání ze života na svobodě, pocit, že člověk selhal jako lidská bytost – to jsou jen

---

²⁸⁰ Pošová, Kateřina: Jsem, protože musím ..., cit. d., s. 60

²⁸¹ Roden, Rudolf: Paměť naruby, cit. d., s. 126

²⁸² Todorov, Tzvetan: V mezní situaci, cit. d., s. 267

²⁸³ Hillesum, Etty: Myslíci srdce, cit. d., s. 125

některé faktory, které mohou vést k nemožnosti vypovědět, depresím, dokonce až k sebevraždě.

Překážkou ve vypovězení skutečnosti nemusí být pouze mysl svědka, ale i mysl těch, pro které je výpověď určena. Mnozí bývalí vězni naráží na nepochopení, nechuť či strach okolí (mnohdy i u nejbližších) vůbec číst o holocaustu nebo jen naslouchat vyprávění. O co více je pochopitelné, že někteří z přeživších holocaustu si přáli raději zcela zapomenout a odmítali kvůli příliš hořkým a bolestným vzpomínkám o svých zkušenostech mluvit či psát, o to méně již chápu lhostejnost těch, kteří by se měli snažit o pochopení, což jsou všichni ostatní, kteří koncentračními tábory neprošli. Několikrát citovaným Semprunem již od počátku zmítaly pochybnosti. Pochybnosti, zda je možné vypovědět, střídaly ty, zda je „však možné vše slyšet, vše si představovat? Dokáže to někdo? Bude k tomu mít potřebnou trpělivost, zaujetí, soucit i tvrdost?“²⁸⁴ I na jiných místech knihy narážíme na toto téma. Autor reflektuje prostřednictvím dialogu s přáteli jako podstatnější problém právě případnou lhostejnost okolí vůči svědectví: „Skutečný problém není v tom vyprávět, i když to může být hodně těžké. Ale poslouchat ... Bude nás vůbec někdo chtít poslouchat, i když to budeme vyprávět dobře?“²⁸⁵ Otázka se ovšem dál vyvíjí. I když člověk naslouchá a snaží se pochopit, neznamená to automaticky, že je schopen uvěřit. Tento aspekt znepokojuje nejen tohoto autora: „Tomu, co chceme vypovědět – jestli tedy opravdu chceme, protože je spousta těch, kteří o tom nikdy nebudou chtít mluvit! -, je těžko uvěřit ... Vždyť je to naprosto nepředstavitelné ...“²⁸⁶ Rozprostírá se tak před námi další z překážek jak pro čtenáře, diváky či posluchače, tak hlavně pro samotné tvůrce. Jorge Semprun se stal jedním z tvůrců (zde spisovatelů), kteří si takového rizika byli vědomi, a přesto se pokusili zprostředkovat vlastní zkušenosti těm, kteří jsou ochotni o nich číst a uvažovat.

---

²⁸⁴ Semprun, Jorge: *Psaní nebo život*, cit. d., s. 20

²⁸⁵ Tamtéž, s. 98

²⁸⁶ Tamtéž, s. 99

5 Užití prvků komiky v souvislosti s holocaustem

Užití prvků (černého) humoru, grotesky či vůbec komiky či jakési směšnosti jako stylistických či výrazových prostředků v bezprostřední blízkosti s genocidou Židů se stalo předmětem mnoha úvah. Již výše zmiňovaný Theodor W. Adorno nekompromisně označil humor jako tvůrčí princip v souvislosti s holocaustem za nepřijatelný a zábavné umění z tohoto hlediska prohlásil za bezprávní vůči nevýslovné bolesti, vůči mrtvým. „Uplatňování výrazových prostředků komiky ve spojení s holocaustem bylo dlouhou dobu tabuizováno.“²⁸⁷ Dodala bych, hlavně co se německého kulturního a politického prostředí týče. Jako příklad prolomení tohoto tabu zde uvedu několik děl, která výrazových prostředků komiky ve spojení s holocaustem užívají jako tvůrčího principu. Smích, který v těchto dílech nalezneme, může znít smířlivě, cynicky, melancholicky, ale stále je to smích podmalovaný hrůznou katastrofou.

Prvky komiky bývají ve většině uplatněny v uměleckých dílech. Proč se tedy tímto tématem zabývám v rámci pamětí holocaustu? Odpovědí je samo dílo Richarda Glazara, v jehož svědectví jsou právě ironie, sarkasmus a černý humor permanentně přítomny. Způsob zpracování je v rámci vybraných memoárů ojedinelým právě v použití takového typu výrazových prostředků komiky. Je to „smích“ na pozadí kruté reality, který nám nedovolí odtrhnout oči, přinutí nás zůstat ve střehu a vnímat zlo ještě intenzivněji.

Jedním z příkladů je i dílo německo-židovského spisovatele Edgara Hilsenratha *Nácek a holič* (z německého originálu *Der Nazi & der Friseur*, 1977). Ve své době vyvolala kniha nejen v německém prostředí značné pobouření. Stačilo by k tomu možná jen to, že si autor jako hlavní postavu své knihy zvolil cynického nacistu, masového vraha, typ převlékače kabátů, který si po válce přivlastní židovskou identitu svého přítele z mládí, jehož osobně zastřelil ze své tehdejší pozice příslušníka SS v koncentračním táboře. Autor nechá hlavního protagonistu Maxe Schulze cynicky vyprávět v ich-formě o událostech doby a nechává čtenáře nahlédnout do jeho zruďných myšlenek. To bylo i důvodem, proč knihu, kterou autor napsal v letech 1968-1969, odmítlo vydat přes šedesát nakladatelství v Německu. Po úspěchu v USA v roce 1971 čekala dalších šest let na své vydání v německém prostředí. Přiznám se, že přečtení této knihy si vyžaduje silný žaludek a určitý odstup a vědomí toho, že takto ztvárnit

---

²⁸⁷ Štědroň, Petr: „Shoah-byznys“ – holocaust jako inspirace, cit. d., s. 13

holocaust by mohlo být pohoršující u člověka, který ho neprožil, což ale Hilsenrath není. Autor se narodil v roce 1926 a z Německa spolu s matkou a bratrem uprchl roku 1938 do Rumunska. Odtud byli všichni deportováni do ghetta na území dnešní Ukrajiny. Za morální problém mnozí považovali fakt, že slovo bylo v románu dáno pachateli hrůz. Tímto způsobem měl být viník postaven do zvýhodněné role oproti obětem a jako hlavní hrdina, jehož prizmatem jsou události vnímány, mohl dokonce vyvolávat ve čtenářích sympatie. Na tyto námitky pohlížím jako na neopodstatněné. Mohou být vyvráceny i skutečností, že obdobnou literární formu zvolil v některých svých povídkách a románech i Primo Levi či Michel Tournier a další.

Německý spisovatel Jurek Becker se narodil v roce 1937 v Lodži v Polsku. Otec pozměnil jeho datum narození, aby ho udělal starším a uchránil tak od deportace z ghetta, kde byl autor společně s rodiči internován. V pěti letech, oddělen od rodičů, prošel koncentračními tábory Ravensbrück a Sachsenhausen. Po válce ho jeho přeživší otec našel, matku již nespátřil. Jeho nejznámější kniha *Jakub lhář* (z německého originálu *Jakob der Lügner*, 1969), byla dvakrát zfilmována. Měla jsem příležitost shlédnout východoněmeckou verzi, v níž hlavní roli ztvárnil Vlastimil Brodský. Ačkoli se film zabývá velmi vážným tématem (život uprostřed ghetta a jeho každodenní krutá realita), nechybí v něm ani odlehčující humorné situace. Ty však nedají nezapomenout a spíše o to víc dávají hrůzám v ghettu vyniknout.

Před nedávnem jsem shlédla film *Život je krásný* (1999, *La vita é bella*, 1997) známého italského režiséra Roberta Benigniho, který se pokusil o velmi obtížné spojení groteskní komiky s melodramatem, odehrávajícím se v prostředí koncentračního tábora. Fantazií hýřící Guido se zamiluje do učitelky Dory a žijí pět let ve šťastném manželství. Poté jsou deportováni i se synem do koncentračního tábora. Aby před chlapcem zatajil hrůzné a šokující okolnosti, předstírá otec, že vše kolem je pouze zábavná soutěžní hra. Tento tragikomický hrdina si uvědomuje pravý stav věcí, ovšem proti zvěskému okolí bojuje imaginací, neutuchající energií a fantazií. Zatímco ostatní vězni se snaží zachovat si pouze holý život, Guido bojuje s pomocí humoru a fantazie o to, aby se jeho syn nikdy nedozvěděl, na jak hrozném místě se ocitl. V díle nalezneme jak zábavu pro diváky, tak i silné humanistické poselství. Tento film podle mého názoru nelze zařadit do škatulky standardních tragikomedí. Divák se může smát při Guidových taškařicích za ostatním drátem, ale smích, ba i úsměv, tuhnou hned vzápětí na rtech. Sám Benigni nepovažuje film za komedii, ale za komediantovo prozkoumávání tragédie.

Vypravěčské formy, které jsou pro literaturu holocaustu neobvyklé (či také neobvyklý postup režiséra při zpracování této tematiky cestou filmu), působí často provokativně a budí tím zesíleně zájem čtenáře (diváka). Současně mohou pomoci skrz satirický tón snadněji odbourat možné obavy z kontaktu s touto látkou. Ovšem, satira o holocaustu se prokazuje jako balancování na hraně mezi provokací a urážkou. Zdá se, že jediní legitimní k takovému tvůrčímu způsobu jsou sami přeživší. Všichni ostatní se vydávají všanc nebezpečí, že budou vydáni napospas podezření z bagatelizace. Prvky sarkasmu, ironie a grotesky mohou být pro bývalé vězně prostředkem sebezáchovy a potřebného odstupu od vlastní strašlivé zkušenosti.

Autoři z německého prostředí Edgar Hilsenrath a Jurek Becker se opírají o tzv. kulturu smíchu, která je už staletí připisována právě Židům. Se satirou je úzce spojen obrovská oblast humoru, která má v židovských zvycích a v židovské literatuře dlouholetou tradici. Etty Hillesum se zmiňuje ve svých dopisech o jakémisi židovském pra-humoru svého otce v době, kdy byli oba internováni v koncentračním táboře Westerbork: „Hodně se spolu šklebíme, tatínek a já, smíchem se to vlastně nazvat nedá. On má svůj pra-humor, který je tím hlubší a jiskřivější, čím víc nabírá tento groteskní zbídačující proces, v němž se nachází, bídňější a bídňější rozměr.“²⁸⁸ Zůstanu na chvíli ještě u Hillesumové, která by mohla být chodícím důkazem zakořeněného nezlomitelného židovského humoru, který místy naráží na rozhořčení a nepochopení: „Mám jednoho lékaře, který se vždycky rozlítí, když za ním přijdu s tím svým šklebením, říká, že je neodpuštělné, když se někdo v téhle době vůbec ještě směje. Já myslím, že nemá pravdu, co myslíš ty?“²⁸⁹ Při čtení rozhovoru se spisovatelem Arnoštem Lustigem jsem byla překvapená, zřejmě stejně jako autorka článku, když na konci interview o holocaustu a literatuře jako citové paměti nabídl autor vtip o Osvětimi. Vtipy mohou být i jakousi protireakcí na antisemitismus, pronásledování, genocidu. Mohou hrát také důležitou roli jako zbraně k přežití. Rozhodně mají tu moc dělat život snesitelnějším. Humor tak může být možností, jak se vypořádat s přemírou utrpení.

Richard Glazar svádí občas ke smíchu, úsměvu či ironickému úšklebku, ovšem tento „smích“ je určován vědomím holocaustu stejně jako u předchozích děl. Stylistické a výrazové prostředky autora obsahují hojně prvků komiky. Navíc se dotýkají i oblasti židovských vtipů, téměř hned na počátku vyprávění: „ /.../ je to tady skoro jako v tom

---

²⁸⁸ Hillesum, Etty: *Myslicí srdce*, cit. d., s. 144

²⁸⁹ Tamtéž, s. 80

vtipu, co vypravoval taky pan Berger: Přijdou Němci – esesáci – u nás na venkově do takové zastrčené hospody a hned: ‚Hostinský, jak to, že nemáte venku na dveřích podle fórsřiftu nápis ‚Židům vstup zakázán‘?‘ – ‚Je to tady stranou, vašnosti, žádná frekvence, ale do večera to dáme do rychtyku,‘ říká hostinský. Večer je na dveřích hospody na papírovém pytlíku nápis ‚Roubíček sem nesmí.‘²⁹⁰ Ovšem autor se nevyhýbá černému humoru a sarkasmu ani uprostřed těch nejhrůznějších scén v prostředí lágru. Jak jsme si i díky citaci z knihy povšimli, autor nechává promlouvat postavy osobitě a tudíž i jazykové prostředky jsou velice barvitě. Narážíme na slova z jidiš, polštiny, ukrajinštiny, hojně též germanismy, řeč nacistů, řeč vězňů, to vše navíc smícháno v řeč koncentračního tábora, jež je často pomocníkem v posílení sarkastického či ironického tónu vyprávění. Tento tón zazní i při popisu jednoho z katů, Augusta Míeteho: ‚Vražďící tichošlápek a starostlivý odklizeč odpadu v Treblince jich má více²⁹¹: v češtině Pobožný střelec, v jidiš Krume Kop‘ – křivá hlava, a to hlavní v biblické řeči Malach hamoves – Anděl smrti, neb jeho jest království lazaretu. A jeho zemědělský původ připomíná tady jen symbolicky, že se asi vyzná v protrhávání a pletí neduživých rostlin.‘²⁹² Autor má jedinečný dar vytvořit ze své knihy neobvyklé vyprávění o holocaustu. Například i obyčejná úvaha o lidech v době temna, o zlu či dobru v nich, která jakoby zákonitě vybízela k vážnému tónu, nám je líčena takto: ‚Lidi prý nejsou ani tak zlí, jako moc mluví – anebo mluví právě proto, že by přece jen rádi viděli, jak to s někým dopadne, když ho chytanou bez hvězdy, jako se dívají na toho, co dělá na střeše, jestli přece jen nepadne. Moc věcí už prasklo jenom proto, že lidi jsou moc upovídání – mlčeti zlato, mluvíti gestapo.‘²⁹³ Glazar se nevyhýbá při líčení humorných scén ani hovorovým či vulgárním výrazům. K umocnění komiky přispívají i německé výrazy esesmanů uvedené nejdříve v originále, poté přeloženy do češtiny či foneticky zapsané užívání němčiny, kterou s ironií či neúplnou znalostí užívají vězni. Tyto elementy přidávají též na autentičnosti a vtahují čtenáře do děje tak, že se nemůže odtrhnout. Jako například při popisu scény, kdy jeden z hlavních nacistických pohlavárů ‚/.../ stvoří novou zrudu v Treblince – scheiBkápa, kakmajstra. Vybere si na pohled největšího pitomečka, malého zakrslého židáčka s oplešatělou hlavou, který to snad nemá v hlavě všechno v pořádku. Prohlíží si ho, jak před ním stojí ve shrbeném pozoru, s vypouklými pišťalkami kalhot. ‚Ja, du bist der Richtige – Ty jsi ten pravý.‘ /.../ Na obě latríny přijde

²⁹⁰ Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 10

²⁹¹ Následuje výčet jednotlivých přezdivek, které tento obávaný esesman dostal od vězňů

²⁹² Glazar, Richard: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky, cit. d., s. 78

²⁹³ Tamtéž, s. 11

tabulka s nápisem: ‚Zwei Minuten wird geschissen, wer läger scheißt, wird rausgeschmissen! – Dvě minuty se sere jen, kdo sere déle, bude vyhozen!‘ /.../ uctivě sebou trhá, když mu přikazují: ‚Tak, jak někdo vejde na latrínu, podíváš se na budík a přesně za dvě minuty musí být hotov. Ty jsi teď největší pán nade všemi, nad jejich sračkami. /.../ a to si pamatuj, jak někdo bude chtít šajsovat dýl než dvě minuty, začneš do něho řezat, až z něj budou kusy lítat. – Jinak ...!‘ Kaftánek leknutím před pohrůžkou ucouvne a zaplete si nohy. Nový výbuch smíchu /.../“²⁹⁴ Dále následuje situace, která pokračuje ve stejném humorném tónu výběrem druhého „kakmajstra“ a popisem jejich „úřadování“. „Nahý zadek nad latrínou nechce respektovat autoritu scheiĚkápa číslo jedna. ‚Jak ně? To ja ti pokaĹem, ty cvaňaku. ZobaĹ na zegarek,‘ vypne prsíĹka s budíkem a pokusí se o hrozivý pohyb biĹem. ‚Tak ně? – No, to něĹ Ĺe cholera jasna,‘ rozĹílí se plaĹtivý hlásek a vlající kaftánek s karabáĹem v ruce se začne honit za obnaĹeným zadkem po paĹení latríny kolem dokola. Bredow s Gentzem (příslušníci SS, vl. pozn.), nahlíĹející za plotem skulinou /.../ se prohýbají smíchy.“²⁹⁵ Autor líĹí tohoto Źida jako směšného, neschopného ĹlovíĹka, který horlivě vykonává svůj poniĹující úřad. Glazarův přístup totiž v Źádném pŹípadě není Ĺernobílý, co se oběť i pachatelů týĹe. Vší má si individuálních rozdílů mezi jedinci, ať již jsou Źidě Ĺi Němci. V Źádném pŹípadě nemám pocit jakéhokoliv bagatelizování holocaustu pŹi Ĺtení knihy Ĺi jednotlivých humorných pasáĹí. Ĺtenář se můĹe usmát, bavit se, ale stále s vědomím toho, kde se tato scéna odehrává, ĹehoĹ si je vědom i sám autor. Za pozornost stojí i monolog druhého „scheiĚkápa“ k Richardovi a pŹátelům z ilegálního odboje, kteří plánují povstání a útěk: „„Jen klid, panově, doĹkáme se. Já teda na to nemusím spěĹat. Co mně tady Ĺybí? Když mně slíběĹ, Źe mi nic neuděĹaj, tak jim tady budu děĹat kakmajstra až do konce války, až se úplně poděĹaj. A třeba mě potom budou potŹebovat sami pro sebe. Šajskápo, řeknu vám, bude u nich dobrá branĹe, to pude. Jen co se Rusové trochu vodpíĹnou. Vůbec, kápo pŹes lidský sraĹky, to je kšeft jednou pro vĹdycky. MůĹ tate a mame, Hospodin jim dej věĹnej klid a mír, voni věděĹi, proĹ mně udĹáli tak blbeĹ ksicht. Všemohoucí jim dal takový vnuknutí, Źe pŹijdou moc špatný Ĺasy, aby mě nezplodili pěkného a chytrého; abych se nikdy nevoĹenil a nemusel v Treblince breĹet pro starou a děti. A tady sem teprve na tom vydĹál.‘ O udusanou zem pleskne plivnutím.“²⁹⁶ Autor se nevyhýbá humornému nahlíĹení na Źidovské náboĹenství.

---

²⁹⁴ TamtěĹ, s. 194

²⁹⁵ TamtěĹ, s. 194

²⁹⁶ TamtěĹ, s. 195

Pod komickým povrchem se skrývá tragické jádro – ztráta nejbližších, nejistá budoucnost, smutek, bolest a ta trocha naděje, že Rusové porazí Němce a osvobodí tábor.

Adorno reagoval na holocaust jako na něco jedinečného, neopakovatelného. Podobně jako on ve své době reagoval i Claude Lanzmann, který odsoudil fikci jako přestupek a jakékoliv líčení označil za zapovězené. Zajímalo by mne, co by řekl Adorno při přečtení knihy Richarda Glazara, která se nese velmi často v sarkastickém tónu, ovšem nejedná se o fikci, ale spíše o netradiční uchopení autentických vzpomínek. Pro mne se stal tento tvůrčí postup vítaným ozvláštňením v rámci memoárové literatury holocaustu.

Prvky komiky jsou zvláštním jevem ve spojení s holocaustem i v rámci fiktivní literatury, kde se objevují hojněji než v literatuře memoárové. Přesto, či právě proto, jsem se rozhodla věnovat tomuto hledisku náležitě a zaslouženou pozornost.

6 Jiné formy svědectví o šoa

Doposud jsem se zabývala pouze psanými svědectvími o holocaustu. Následující kniha je ukázkou jedné z mnoha možností, jak vypovědět, jak promluvit. Vypovědět není totiž pouze věcí slov a vět. Výpovědi se mohou stát i obrazy. Alfred Kantor, přeživší svědek holocaustu, se v knize *Svědectví* vydal cestou výtvarnou. Vytvořil tak „jiné svědectví“ ve srovnání s většinou dostupné literatury i ve srovnání s vybranými díly, kterými se tato práce zabývá podrobněji. To, co autor viděl a prožil, můžeme nahlížet zcela jiným způsobem než čtením výpovědí složených z písmen, slov a vět, a přesto čteme prostřednictvím kreseb příběh. Příběh, který je stejně jako psané memoáry svědectvím holocaustu.

6.1 Alfred Kantor: *Svědectví. Terezín – Osvětim – Schwarzheide*

Dne 16. ledna 2003 zemřel ve věku 79 let ve Spojených státech Alfred Kantor, autor pozoruhodného kresleného deníku, v němž zachytil svůj život od prosince 1941 do května 1945. Příběh složený z ilustrací je příběhem autora, který prošel třemi koncentračními tábory. Jak název knihy přímo udává, jednalo se o tábory Terezín, Osvětim a Schwarzheide.

Alfred Kantor se narodil v Praze a jak v knize uvádí, šťastná doba jeho dětství a dospívání skončila rokem 1938. Jeho nemocný otec zemřel dva týdny předtím, než Kantor obdržel příkaz k deportaci do Terezína. Od autora předmluvy, Pavla Olivy, se mimo jiné dozvídáme, že mu kamarádi říkali Fredy a že jejich osud byl v mnohém podobný. „Terezín byl zvláštním místem. Především nebyl obehnán ostnatým drátem, a proto tu vznikala jistá iluze svobody. /.../ V některých obdobích vzbuzoval Terezín klamně zdání normálního života.“²⁹⁷ Tuto iluzi podporoval i čilý kulturně společenský život, který zahrnoval i kabaretní a divadelní představení, recitace, předcítání či jazzovou hudbu. Nejstrašnější vzpomínkou se pro Kantora stalo oběšení devíti mladých mužů jako trest za odeslání dopisů, které byly zadrženy. Esesman je vyzval, ať se dobrovolně přihlásí viníci a bude jim oduštěno. Poté následovala smrt. „Bylo pro mě neobyčejně těžké tyto drsné protiklady pochopit. V jedné noci velkolepé představení kabaretu ve sklepě, v příští noci transport opouštějící železniční stanici.“²⁹⁸ Bizarní výjevy terezínského života se pro něj staly podnětem k tomu, aby je výtvarně zachytil. Alfred Kantor se v Terezíně sblížil s dívkou jménem Eva. Byl jedním z těch, kteří

²⁹⁷ Kantor, Alfred: *Svědectví: Terezín – Osvětim – Schwarzheide*. Velké Bílovice, TeMi CZ 2007, s. 16

²⁹⁸ Tamtéž, s. 17

nastoupili dobrovolně do transportu na východ, když se na seznamu objevilo jméno milovaného člověka. Objevuje se zde příklad důstojnosti v podobě projevu svobodné vůle, jak již známe z Todorova pojetí. I zde byl moment útisku proměněn v moment svobodného rozhodnutí. O Osvětimi se mimo jiné zmiňuje jako o Bohem opuštěné krajině. Hrůzné výjevy, které spatřil ho pudili k další výtvarné tvorbě, ovšem podmínky v Osvětimi nebyly zdaleka srovnatelné s těmi v Terezíně. V Osvětimi mohl kreslit jen s velkými obtížemi, ale nepřestal, „protože mě to tam ještě silněji popohánělo k tomu, abych kreslil.“²⁹⁹ Přijal roli pozorovatele okolí a tak se mohl alespoň na okamžik odpoutat od toho, co se dělo v tomto vyhlazovacím táboře a uchovat si zdravý rozum. Aktivita ducha, jak už nám dokázal Tzvetan Todorov a mnoho svědků, kterým se podařilo (i když jen na chvíli) díky literatuře, básním, citacím z knih, díky umění vůbec přenést ducha do jiného, lidského prostoru a nalézt duševní odstup od hrůz všude kolem. Kantor se rozhodl vytvořit souvislé svědectví na místě, kde k tomu nebyly takřka žádné podmínky a odkud také nebylo možné kresby vynést. „Skici, které jsem si pro sebe pořizoval, jsem po jejich dokončení roztrhal, ale předtím jsem si každou čáru a každou postavu vtiskl do paměti.“³⁰⁰ Vlastní paměť byla po návratu z ghetta a koncentračních táborů jeho velkým pomocníkem. Navíc díky příteli se podařilo tajně propašovat některé kresby ze Schwarzheide. Za to, že autor přežil, vděčí i balíkům (i když ho udivuje, že esesmani zasílání balíků povolovali) od sestry, která žila ve smíšeného manželství. I u tohoto autora, podobně jako u spousty dalších, se objevuje téma popírání reality. Nebyl schopen po dlouhou dobu přijmout skutečnost zplynování vlastní matky a dalších z jejího transportu. Stejný osud potkal i jeho přítelkyni Evu, která těžce onemocněla a jako práce neschopná a stala se tak další z obětí cyklonu B. Stejně jako v Osvětimi i ve Schwarzheide, pobočném táboře Sachsenhausenu, musel Kantor těžce pracovat. Stále ho ještě před vyčerpáním chránily potravinové balíky od jeho sestry. Jednoho dne došlo k evakuaci tábora a po strastiplném pochodu a cestě vlakem se nakonec ocitli v Terezíně. Odtud se snažil autor dostat co nejrychleji do Prahy a po zjištění, že se zde již necítí jako předtím, se vydal se skupinou bývalých vězňů do bavorského Deggendorfu, tábora „bezdomovců“. Sem přišel v létě roku 1945 „Po několika dnech jsem vyhledal knihaře. Ten mi do týdne zhotovil knihu s prázdnými listy a já jsem je začal zaplňovat /.../“³⁰¹ Zde se během pouhých dvou měsíců zrodil

---

²⁹⁹ Tamtéž, s. 15

³⁰⁰ Tamtéž, s. 20

³⁰¹ Tamtéž, s. 23

deník Kantora plný výjevů z ghetta a koncentračních táborů. Jak uvádí, všechny dojmy z doby, kdy byl uvězněn, měl v dobré paměti. Živá paměť umělce, společně s některými zachovanými náčrtky z Terezína a některými skicami ze Schwarzheide, se staly zárodkem pro všech sto dvacet sedm kreseb originálního svědectví holocaustu. Každý obrázek je navíc doplněn komentářem autora v angličtině. Později byly doplněny komentáře v německém jazyce. Kromě textů připsaných k samotným obrázkům doplnil Alfred Kantor i samostatné poznámky tam, kde pociťoval nutnost detailnějšího vysvětlení.³⁰²

Kantorovo svědectví zaujme bezprostředním prožitkem, který jeho kresby vyznačují. Není možno zachytit realitu skutečnou v celé své podobě, v celé své pravdě, což ani nebyl autorův záměr. Podařilo se mu ovšem zachytit všechny rozhodující momenty, kterými vězni táborů prošli. Kresby zaujmou i velmi zajímavými a propracovanými detaily, které propůjčují ilustracím mimořádnou živost a přesvědčivost. Zobrazují stísněnou atmosféru, každodenní realitu zla a teroru, hladu, zimy, ale nalezneme tu i střípky naděje stejně jako beznaděje a všudypřítomné smrti. Ilustrace autor seřadil chronologicky podle jeho cesty napříč nacistickými vražednými monstry. Není mým záměrem zprostředkovat všechny kresby. Vybrala jsem pouze některé jako ukázkou jeho tvorby.³⁰³

Tato kreslená kronika byla pod názvem *The Book of Alfred Kantor*, respektive *Das Buch des Alfred Kantor* publikována knižně v USA, Velké Británii a v Německu. Jednotlivé kresby z knihy se dočkaly výstav jak v zahraničí tak i v autorově původní vlasti – v Terezíně a Praze. Kniha je věnována „kamarádům, kteří zahynuli ve Schwarzheide“. Alfred Kantor se v USA, přesněji v Yarmouth ve státě Maine, kde se nakonec usadil a kde i zemřel, prosadil jako reklamní grafik a malíř (krajinomalba).

---

³⁰² Kantor, Alfred: Svědectví: Terezín – Osvětim – Schwarzheide, cit. d., s. 205-208

³⁰³ Viz kapitola Přílohy, s. 109 – 119

Závěr

Věřím, že předkládaná diplomová práce je cenným příspěvkem pro ty, kteří se zajímají o historii druhé světové války, jejíž neoddelitelnou a děsivou skutečností se stal fenomén holocaust spojený neodmyslitelně s koncentračními tábory a ghetty, a pro ty, kteří by rádi pronikli do způsobu vnímání a reflexe těchto elementů zla dvacátého století očima lidí, jež na určitý čas uvízli v soukolí nacistické moci. Záměrem práce bylo nahlédnout skrze jednotlivé memoáry do individuálních osudů uprostřed nacistické totality, antisemitismu a všudypřítomného teroru a taktéž do tzv. malých dějin jednotlivců, kteří se ocitli v mezní situaci. V průběhu mého bádání se okruh sledovaných témat značně rozšířil. Dominantními se ovšem stala témata těsně spojená s problematikou dobra a zla na pozadí zhoubného nacistického režimu.

Práci lze rozdělit do tří pomyslných rovin. První rovina, zastoupená kapitolou 1 a 2, nás zavádí do problematiky literatury holocaustu a představuje vybrané memoáry a osobnosti s nimi spojené. Na tuto část navazuje vlastní bádání, hlavní linie práce, spočívající ve srovnání vybrané šestice memoárů. Inspirací pro výběr jednotlivých témat v rámci třetí kapitoly se zčásti stala kniha Tzvetana Todorova *V mezní situaci*. Jednotlivé texty jsem srovnávala na stejném principu jako tento autor – mým záměrem nebylo zkoumat koncentrační tábory nebo nacistickou totalitu, nýbrž obraz lidské duše prostřednictvím vyprávění či dopisů (či spojením těchto dvou literárních forem), tedy subjektivní vnímání holocaustu zachycené písemnou formou. Díky těmto pamětem nahlížíme na osobité a rozličné postoje a reakce jedinců, které spojuje podobná životní zkušenost. Třetí rovina, zahrnující poslední tři kapitoly práce, se skládá z témat, která pokládám také za velmi zajímavá a kterými jsem se zabývala spíše okrajově. Při hlubší analýze by se tato mohla stát námětem budoucích diplomových prací.

Přes obsažnost práce a četnost sledovaných témat tak zůstává v diskursu paměti holocaustu otevřen široký prostor pro bádání. Todorov krátce pojednává o pohlavně rozlišených hodnotách v rámci děl z prostředí koncentračních táborů. Nabízí se zde možnost pohledu na tuto tematiku z hlediska gender. Mohli bychom sledovat, zda a v jakých aspektech se liší ztvárnění dané problematiky u žen a mužů. Při pročitání jednotlivých svědectví jsem velmi často narazila na opakující se motivy náhody, štěstí, naděje či motivy přírody na pozadí vražedné mašinérie. Pro mnohé se symbolem holocaustu staly obrazy dýmu, kouře a zápachu smrti. Motýli a ptáci ve vzpomínkách představovaly elementy vysněné svobody a života v době, kdy smrt mohla přijít každým

okamžikem. Zkoumání motivů a symbolů holocaustu by mohlo být jedním z možných východisek pro odbornou práci v rámci literatury holocaustu.

Kromě poznatků, jak „obyčejní“ lidé prožívali nacistický totalitní režim a jakým způsobem své zkušenosti předložili potencionálním čtenářům, je nám při četbě tohoto druhu literatury předáváno i velmi cenné poselství: snaha uchovat si lidskost navzdory vlastnímu zoufalství a nelidským podmínkám, nerozmnožovat zlo a nerozdmýchávat vlnu nenávisti, poskytnout pomoc člověku v nouzi. Tyto knihy prokazují úctu obětem holocaustu a ukazují nám, že hodnoty jako tolerance, úcta či soucit nevymřely ani v těch nejbídnějších podmínkách. Paměť holocaustu je součástí paměti lidstva. Neúprosným plynutím času ztrácíme ty, kteří by mohli vyprávět. Zůstávají zde však jejich písemná svědectví jako cenné historické dědictví. Tyto příběhy tak mohou číst i generace, které holocaust neprožily. Je na každém z nás, zda přijmeme za své poselství a hodnoty, které jsou nám prostřednictvím pamětí holocaustu nabízeny, zda se pokusíme pochopit a ve chvíli, kdy nás bude potřeba, nezůstaneme lhostejní.

Seznam literatury

1. Primární prameny

BUERGENTHAL, T. *Bez štěstí nepřežiješ*. 1. vyd. Brno: Jota, 2008.

ISBN 978-80-7217-549-9

DOERRY, M. *Mé zraněné srdce: život Lilli Jahnové 1900-1944*. 1.vyd. Praha: Prostor, 2005.

ISBN 80-7260-127-X

GLAZAR, R. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. 2. vyd. Praha: G plus G, 2007.

ISBN 978-80-86103-96-9

HILLESUM, E. *Myslící srdce: dopisy z let 1941-43*. 1. vyd. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007. ISBN 978-80-7195-093-6

LEVINE, K. *Hanin kufřík: příběh dívky, která se nevrátila*. 1. vyd. Praha: Portál, 2003.

ISBN 80-7178-796-5

POŠOVÁ, K. *Jsem, protože musím ...* 1. vyd. Praha: Prostor, 2003. Edice Česká paměť, svazek 1. ISBN 80-7260-081-8

2. Sekundární literatura

2.1 Monografie

BECKER, J. *Jakob der Lügner*. 1. Auflage. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1969. ISBN 978-3-518-37274-6

Encyklopedie Diderot. 2. nezměněné vyd. Praha: Diderot, 2002 ISBN 80-86613-00-3

FRANKOVÁ A. a POVOLNÁ, H. *Motýla jsem tu nevidě: dětské kresby a básně z Terezína*. 2. vyd. Praha: Židovské muzeum, 2006. ISBN 80-86889-26-2

HILBERG, R. *Pachatelé, oběti, diváci: židovská katastrofa 1933-1945*. 1. vyd. Praha: Argo, 2002. Edice historického myšlení, svazek 18. Řada totalitarismus a šoa, svazek 2. ISBN 80-7203-472-3

HILSENATH, E. *Der Nazi & der Friseur*. 9. Auflage. München: Deutscher Taschenbuch, 2007. ISBN 978-3-423-13441-5

KANTOR, A. *Svědectví: Terezín – Osvětim – Schwarzheide*. 1. vyd. Velké Bílovice: TeMi CZ, 2007. ISBN 978-80-903873-2-4

LEVI, P. *Je-li toto člověk*. 1. vyd. Praha: Sefer, 1995. Edice prózy, svazek 2. ISBN 80-85924-03-X

- LUSTIG, A. *Interview: vybrané rozhovory 1979-2002*. 1. vyd. Praha: Akropolis, 2002. ISBN 80-7304-020-4
- NEUMANN, B. *Identität und Rollenzwang: Zur Theorie der Autobiographie*. 1. Aufl. Frankfurt am Main: Athenäum-Verlag, 1970. ISBN 978-3799746038
- RODEN, R. *Paměť naruby*. 1. vyd. Praha: nakladatelství Akademie věd České republiky, 2003. ISBN 80-200-1102-1
- SEMPRUN, J. *Psaní nebo život*. 1. vyd. Praha: G plus G, 1997. ISBN 80-86103-07-2
- SOFSKY, W. *Řád teroru: koncentrační tábor*. 1. vyd. Praha: Argo, 2006. Edice historického myšlení, svazek 32. Řada totalitarismus a šoa, svazek 8. ISBN 80-7203-818-4
- TODOROV, T. *V mezní situaci*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 2000. Edice Souvislosti, svazek 20. ISBN 80-204-0853-3
- VLAŠÍN, Š. a kol. *Slovník literární teorie*. 1. vyd. Praha: Čs. spisovatel, 1984.
- WIESEL, E. *Noc*. 1. vyd. Praha: Sefer, 1999. Edice prózy, svazek 6. ISBN 80 85924-20-X
- WIESENTHAL, S. *Slunečnice: vyprávění o vině a odpuštění*. 1. vyd. Praha: H&H Vyšehradská, 2005. ISBN 80 7319-041-9

2.2. Časopisecké statě

- CHATEAU, L. Literatura je citová paměť. Rozhovor s Arnoštem Lustigem. *Tvar*, 2007, roč. 18, č. 6, s. 12-13. ISSN 0862-657X
- ŠTĚDRONĚ, P. „Shoah-byznys“ - holocaust jako inspirace. *Revue Politika*, 2003, roč. 14, č. 2, s. 12-16. ISSN 1213-4953

3. Elektronické zdroje

- HAMŠÍK, D. *O paměti, pamětnících a pamětech*. [online] Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=LitN/16.1967/18/5.png>
- KRATOCHVÍL, J. *Nejúčinnější svědectví o holocaustu jsou prostá*. [online] Dostupné z: <http://www.literarky.cz/index.php?p=clanek&id=4580>
- ŘÍHOVÁ, A. *Patří deníky, vzpomínky a paměti do literatury? A proč?* [online] Dostupné z: <http://www.literarky.cz/index.php?p=clanek&id=1919>
- TKÁČOVÁ, A. *Teorie o střetu civilizací je falešná: rozhovor s Jorgem Semprunem*. [online] Dostupné z: <http://www.iliteratura.cz/clanek.asp?polozkaID=19579>.

Seznam příloh

Příl. 1: Báseň Pavla Friedmanna <i>Motýl</i>	109
Příl. 2: Úvodní kresba Alfreda Kantora, která zahajuje jeho kreslený deník; Terezín – Osvětim – Schwarzheide, prosinec 1941 – květen 1945; obr. 1	110
Příl. 3: Praha, prosinec 1941: Počínající deportace pražských Židů do koncentračního tábora v Terezíně; obr. 2	111
Příl. 4: Cesta začíná – vypočtení transportu z terezínského ghetta do tábora Osvětim a marného pokusu o zjištění jejího cíle; obr. 27	112
Příl. 5: Peklo Osvětimi. Obrázky ze zimy a jara 1944; obr. 30	113
Příl. 6: Krematoria pracují na plné obrátky. Ještě před svítáním má být zlikvidován transport holandských Židů. Březen 1944; obr. 53	114
Příl. 7: Sebevražda; obr. 67	115
Příl. 8: Transport žen na smrt; obr. 73	116
Příl. 9: 1. července 1944 – 18. dubna 1945 Schwarzheide; obr. 76	117
Příl. 10: Nákladní auto Červeného kříže nepojme všechny vězně. To však necítíme, ocitáme se náhle jako ve snu. Jsme svobodní!, obr. 123	118
Příl. 11: Skupina vyčerpaných vězňů se vleče terezínskými ulicemi; obr. 124	119

MOTÝL

Ten poslední ten zcela poslední
tak sytě hořce oslnivě žlutý
snad kdyby slunce slzou zazvonilo o bílý kámen
taková taková žlut
vznášel se lehce tak do vysoka
šel jistě jistě chtěl políbit svět svůj poslední

na sedmý týden tu žiji
ghettoisierť
mí mě tu našli
pampelišky tu na mne volají
i bílá větev v dvoře kaštanu
motýla jsem tu neviděl

ten tenkrát byl poslední
motýli tady nežijí

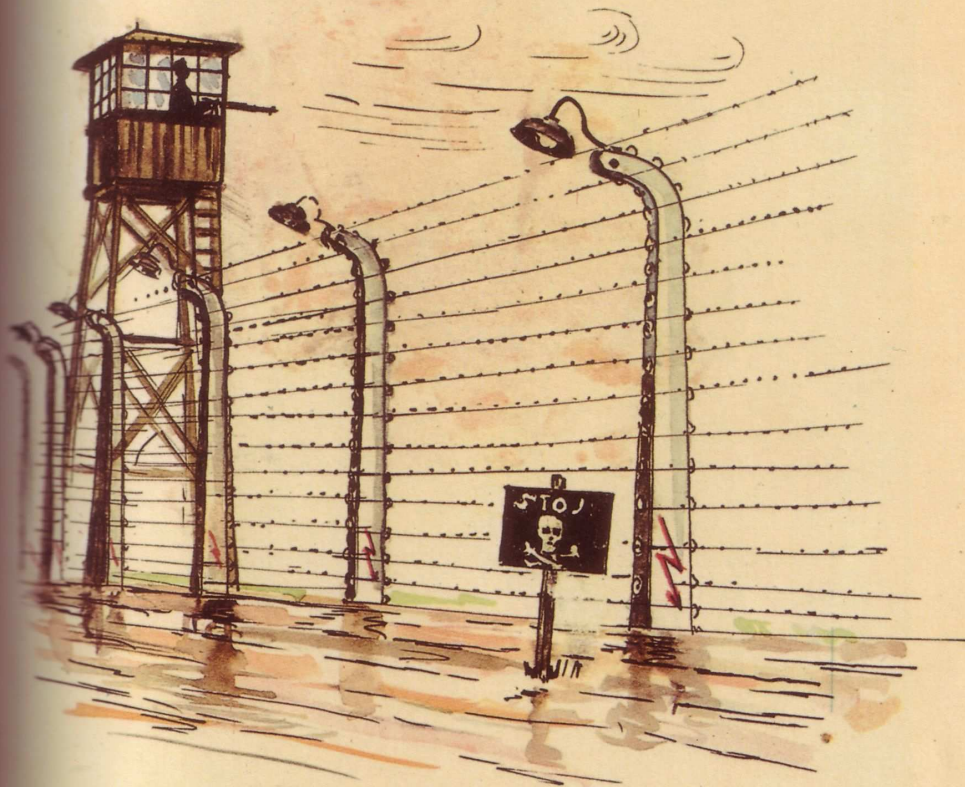
v ghettu.

PAVEL FRIEDMANN, 7. 1. 1921 – 29. 9. 1944

- Terezin -

- Auschwitz -

- Schwarzheide -

December 1941 - May 1945

Dezember 1941 - Mai 1945

1

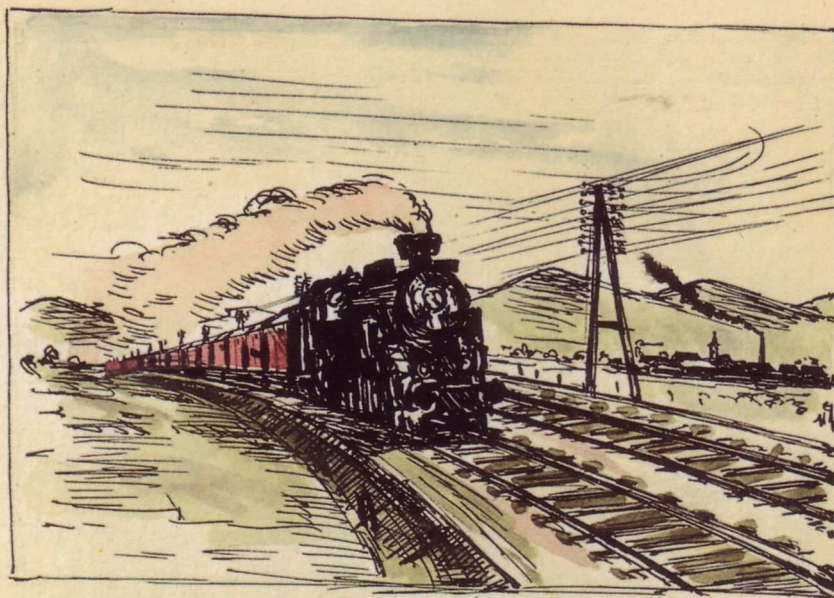
sign across street reads:

"Germany is succeeding on all battle fronts
for a free Europe!"

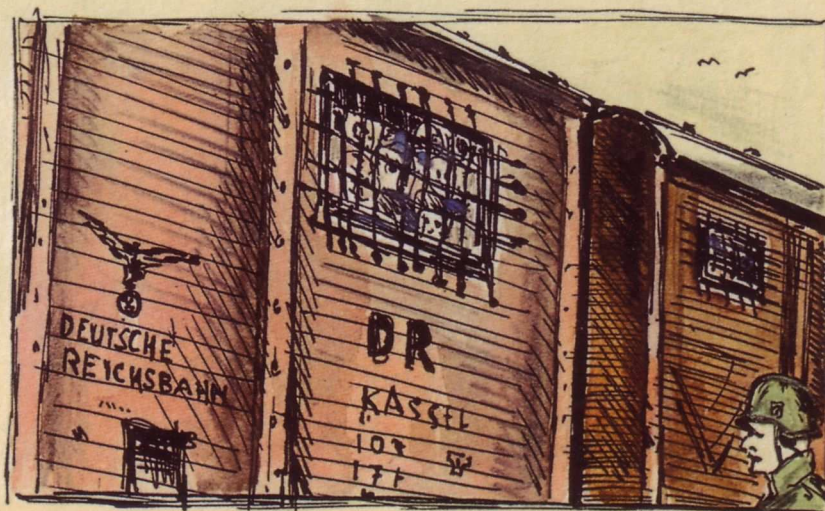
Dec. 1941 Prague: start of deportation
to nearby concentration camp "Terezin"
People from Prague arrive in the early morning
to go into Prague Fair Bldg., cleared
for purpose of "PROCESSING"

Die Fahrt geht Los

Journey begins

Erfolglöse Erkundigungsversuche nach dem Ziel der Fahrt

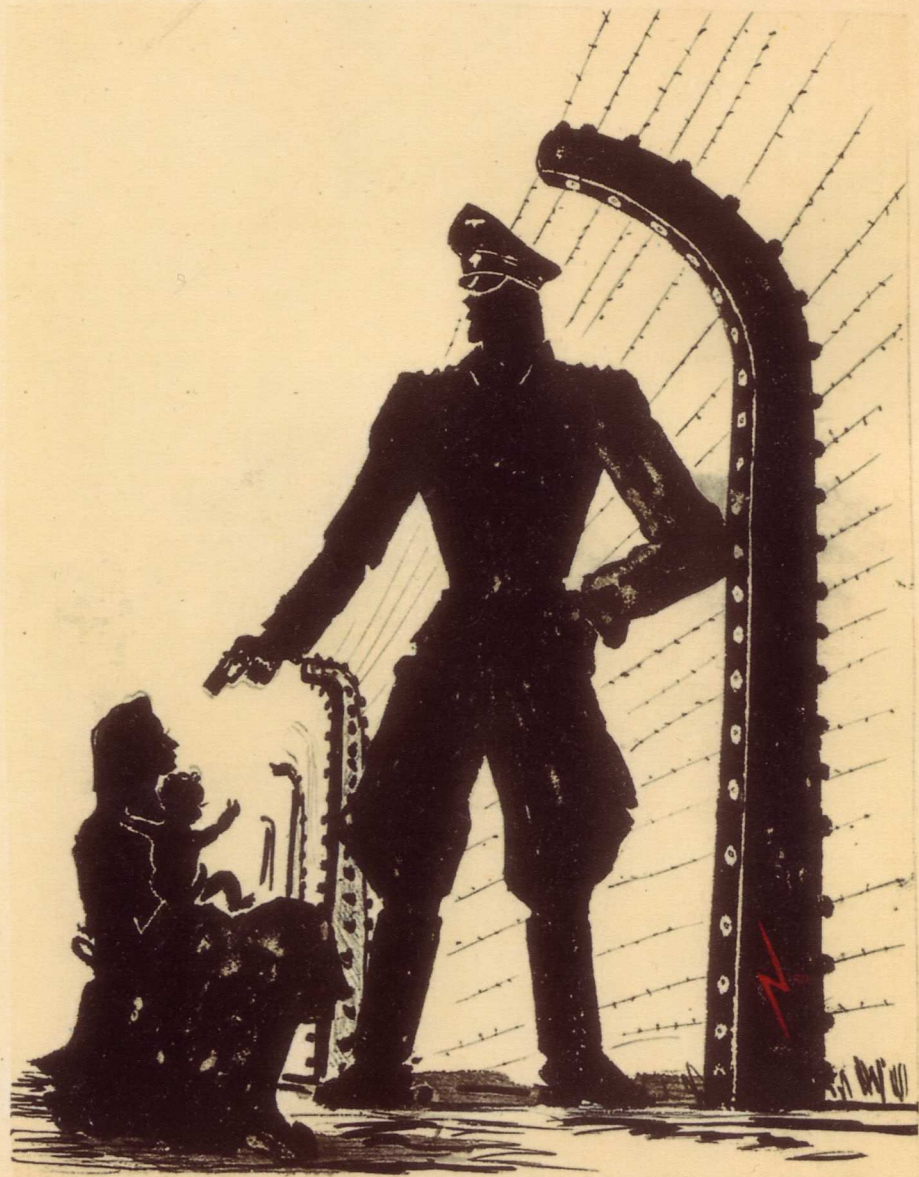

"Ihr erfahrt
es schon
zur Zeit"

looking for any hint of destination.
And the answer: "Damn-foot, ... give me your watch,
you won't need it any more!"

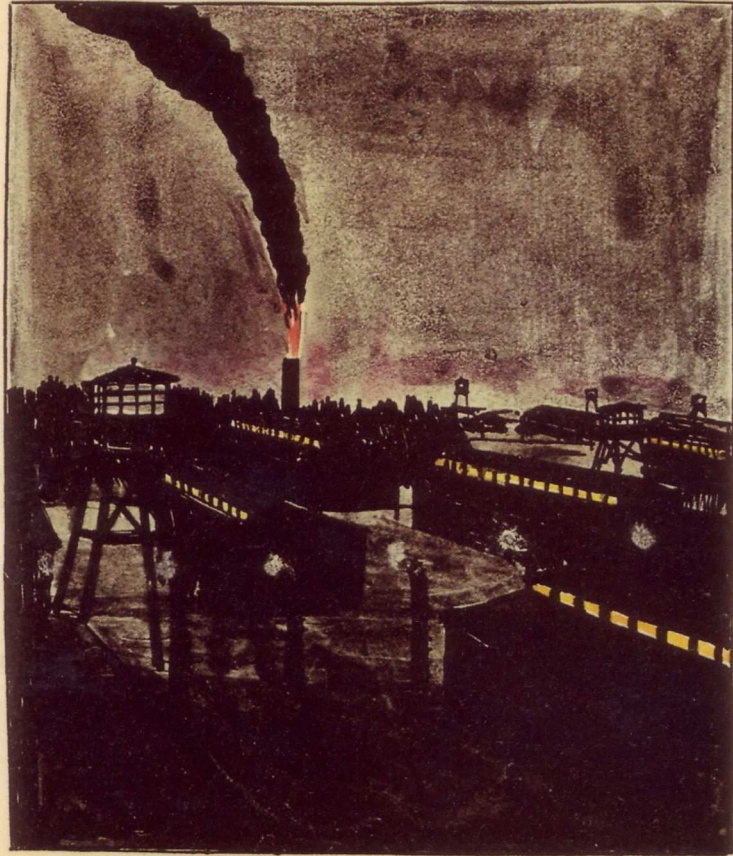
The hell of Auschwitz

*Pictures from winter-spring
1944*

Die Krematorien arbeiten auf vollen Touren
Ein neu angekommener Transport holländischer
Juden soll vor Tagesanbruch liquidiert werden

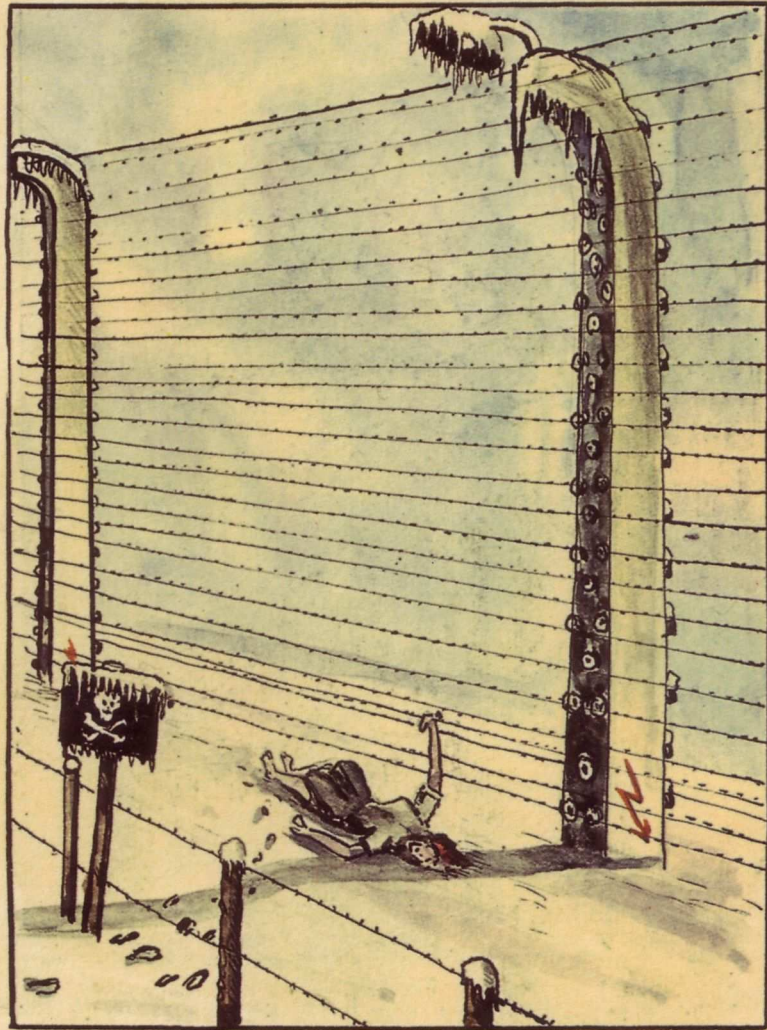
März 1944

crematories going on full blast—
a Batch of DUTCH JEWS HAS TO BE
disposed of before dawn...

MARCH 1944

Selbstmord

Suicide : » she went into the fence«

OR : SHE HIT THE WIRE.

A COMMON VIEW IN AUSCHWITZ.

Transport in den Tod

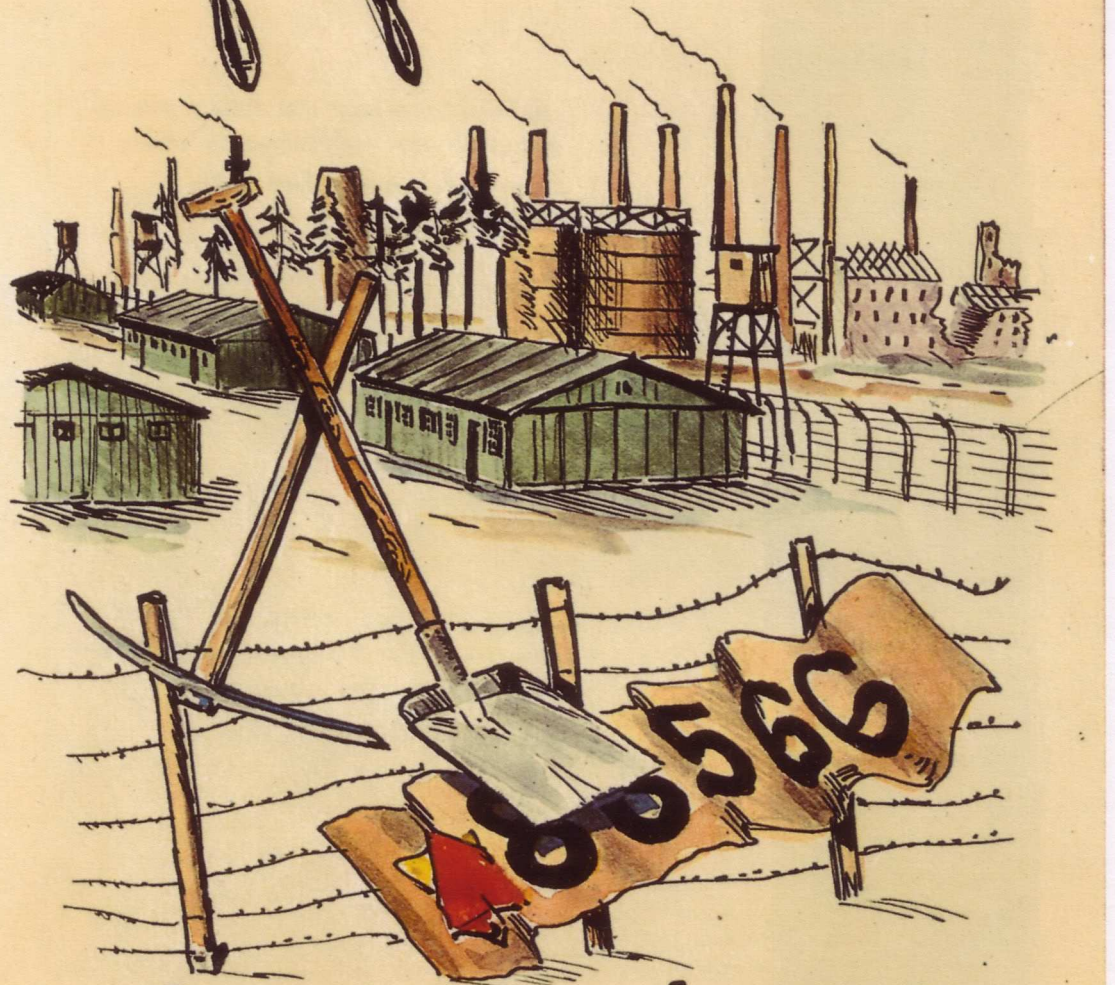

Fettered women to death

*disorderly conduct results in death by bullets
Orderly conduct results in cremation*

1. Juli 1944 - 18. April 1945

July 1 1944 - April 18 45

Schwarzheide

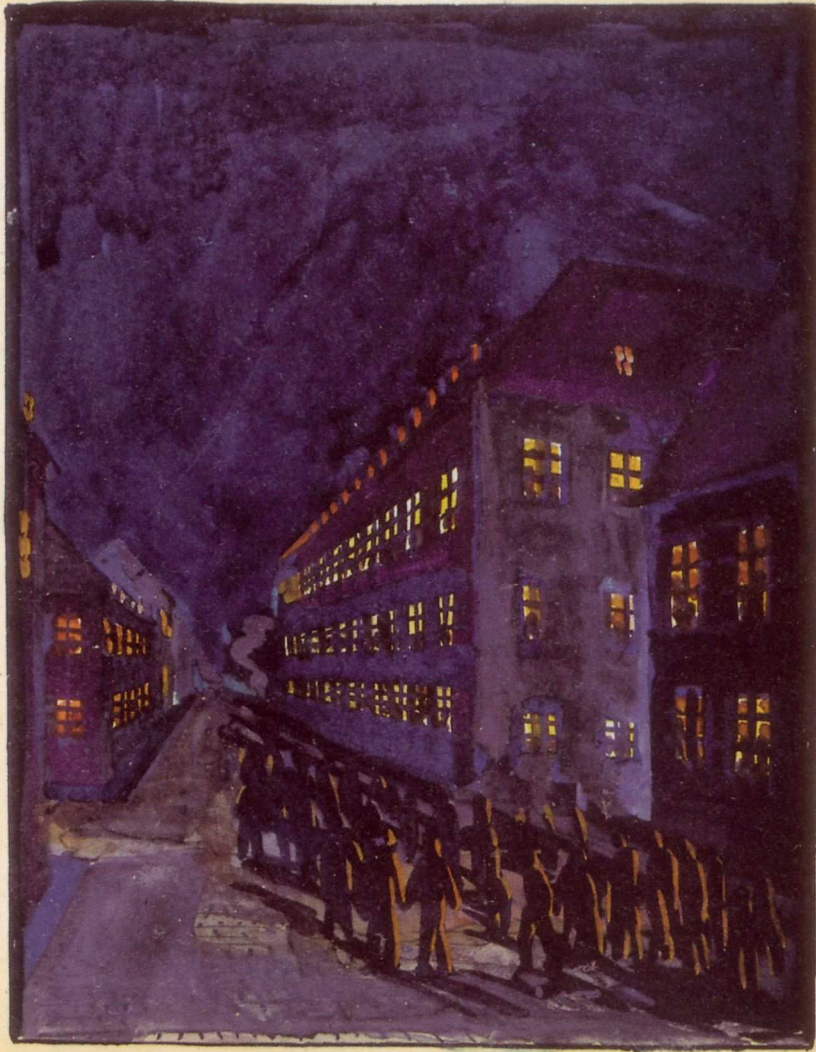
76

RED CROSS TRUCK
APPEARS - BUT CAN'T TAKE
175 MEN. WE SPEND THE
NIGHT ON THE ROAD - BUT
IN A DREAM... IT'S OVER!

123

EINE GRUPPE ERSCHÖPFTER HÄFTLINGE
SCHLEPPT SICH DURCH DIE STRASSEN VON
THERESIENSTADT

A BATTERED GROUP DRAGS
IT'S FEET TO A SHELTER.

HOUSES ARE JAMMED WITH LIBERATED
PRISONERS TO CAPACITY
SOON ^{AFTER} TYPHOID FEVER TOOK HUNDREDS OF LIVES ¹²⁴

